

Ranokršćanski kulturni pejzaž na području gornjeg toka rijeke Neretve

Bubalo, Barbara

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:722497>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

RANOKRŠĆANSKI KULTURNI PEJSAŽ NA PODRUČJU
GORNJEG TOKA RIJEKE NERETVE

Barbara Bubalo

Mentor: dr.sc. Nikolina Maraković, izv.prof.

ZAGREB, 2023.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

RANOKRŠĆANSKI KULTURNI PEJSAŽ NA PODRUČJU GORNJEG TOKA RIJEKE NERETVE

Early Christian Cultural Landscape of the Upper Course of the Neretva River

SAŽETAK

U radu se analiziraju kasnoantički ostaci kršćanskih kulturnih građevina. Nakon iznošenja povijesnih okolnosti i stanja u rimskoj provinciji Dalmaciji u kasnoj antici, raspravljena je i problematika pojma „bazilika“ koji se koristio kao opis ovih spomenika. Nakon rješavanja pitanja terminologije, spomenici su zasebno prikazani, opisani i detaljno su analizirane njihove specifičnosti u odnosu na širu sliku kršćanskog graditeljstva kasnoantičke Dalmacije. Terenskim istraživanjem pružen je uvid u današnje stanje spomenika, koje je analizirano i kroz dosadašnje napore struke uložene u svrhu čuvanja kulturne baštine BiH.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 85 stranica, 81 reprodukciju. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: bazilika, dvojna crkva, kasna antika, kompleksna crkva

Mentor: dr.sc. Nikolina Maraković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr.sc. Ivana Tomas, docent, dr.sc Maja Zeman, docent

Datum prijave rada: 24.1.2022.

Datum predaje rada: ____

Datum obrane rada: ____

Ocjena: ____

Sadržaj

UVOD	1
RIMSKA PROVINCIJA DALMACIJA U DOBA KASNE ANTIKE	3
PROBLEMATIZACIJA POJMA „BOSANSKOHERCEGOVAČKA BAZILIKA“	6
UVOĐENJE POJMA „KOMPLEKSNA CRKVA“	7
BARE, KONJIC	8
CIM, MOSTAR.....	11
VOJNIĆI (KLOBUK), LJUBUŠKI	16
POTOCI, MOSTAR.....	18
MOKRO, ŠIROKI BRIJEG	19
DOCI, VITINA	24
NEREZI, ČAPLJINA.....	28
PROBLEMATIKA DVOJNE CRKVE	31
ŽITOMISLIĆI. MOSTAR	32
MOGORJELO, ČAPLJINA.....	36
GRADAC, POSUŠJE	39
DANAŠNJE STANJE SPOMENIKA	44
ZAKLJUČAK	46
LITERATURA.....	49
SLIKOVNI MATERIJAL.....	52

UVOD

Tema ovog diplomskog rada obuhvaća kršćanske kultne građevine izgrađene na području gornjeg toka rijeke Neretve u doba kasne antike. U radu će se analizirati ostavština kasnoantičkog kršćanstva na području dijela današnje Bosne i Hercegovine, zatim utjecaj velikih kasnoantičkih centara na graditeljstvo i kulturu ovih prostora te neki specifični obrasci i oblici koji se u spomenutom području javljaju. Ranokršćanske crkve, kao najbrojnija skupina spomenika iz kasne antike na ovom području, pružaju nam uvid u duh vremena i način života stanovništva. Uz ostatke arhitekture pronađeni su i ostaci kamenoe arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja, koji nam govore o utjecajima na umjetničku proizvodnju te također pomažu pri dataciji spomenika, što će se pokazati kao iznimno vrijedan alat u samom radu. Analiza ostataka kršćanske arhitekture i skulpture pomaže nam u shvaćanju liturgijskih obrazaca i običaja vezanih uz religiju, a povijest i sudbina spomenika kroz vrijeme nakon napuštanja govori nam o odnosu kasnijeg stanovništva prema baštini. Analiza današnjeg stanja spomenika pružit će uvid i u odnos današnjeg društva i države prema kulturnom naslijeđu kasne antike.

Razlog za odabir teme najvećim dijelom bio je nepoznavanje kasnoantičke kulture i ostavštine u vlastitom rodnom kraju i njegovom okruženju te interes za otkrivanje bogatstva i povijesti područja. Dodatni razlog za odabir teme bila je mogućnost terenskog istraživanja u vidu obilaska spomenika. Tijekom pripreme za istraživanje, prikupila sam podatke o lokacijama ostataka arhitekture i pripadajućih pokretnih spomenika, no tijekom samog istraživanja naišla sam na brojne probleme koji će biti spomenuti kroz rad u analizi pojedinih spomenika. Uglavnom se to odnosi na nepristupačnost ostataka uzrokovanu nedostatkom održavanja, nedostupnost ulomaka skulpture zbog restauracije te uništavanje spomenika. Uvid u današnje stanje spomenika potaknuo me na istraživanje razloga takvog stanja, traženje zakonskih okvira te inicijativa struke za očuvanje kasnoantičkih ostataka.

Ovaj rad predstavlja detaljnu analizu skupine spomenika koji se nalaze uz rijeku Neretvu u njenom gornjem toku, na prostoru između Konjica (sjeverno) i Čapljine (južno). Rad obuhvaća deset značajnih lokaliteta i podijeljen je u cjeline prema lokalitetima, dakle svaki spomenik obrađen je u zasebnom poglavlju. Na početku rada iznesen je pregled povijesti Rimske provincije Dalmacije u doba kasne antike kako bi se vremenski period gradnje spomenika smjestio u kontekst u odnosu na povijesne događaje u provinciji, koje govore o duhu vremena. Prije pojedinačne obrade spomenika razriješena je terminološka problematika pojma "bazilika", kojeg raniji autori koriste za definiranje crkava o kojima je riječ.

Umjesto “bazilika” uveden je termin “kompleksna crkva” koji bolje odgovara opisu ovih crkava. Nakon što su spomenici zasebno analizirani, iznesen je i pregled današnjeg stanja spomenika, a uz zakonsku problematiku zaštite spomenika u BiH pružen je i terenski izvještaj koji dokazuje sve propuste u zaštiti spomenika. Obilazak terena bio je kompleksan pothvat, najviše iz razloga što lokalni stanovnici u većini slučajeva ne znaju što određeni spomenik uopće predstavlja, pa je tako većina crkava neoznačena, nepristupačna ili napuštena i obrasla.

Korpus literature koja se bavi temom ranog kršćanstva na području BiH uglavnom obuhvaća članke, rezultate arheoloških iskopanja i istraživanja objavljivana u “Glasniku Zemaljskog muzeja”, časopisima “Hercegovina”, “Arheološki vestnik” isl., povijesnim pregledima o BiH i zbornicima radova Društva povjesničara umjetnosti, a vremenski raspon istraživanja pojedinih lokaliteta seže u početak prošlog stoljeća. Osim u člancima objavljenim u časopisima, spomenici su monografski obrađeni, spominju se u Atlasu Arhitekture te općim pregledima arhitekture, skulpture i kulturne povijesti kasne antike u Dalmaciji. Također, korištena je opća literatura o kasnoj antici i rimskoj provinciji Dalmaciji, Službeni list BiH kao izvor zakonskih okvira za zaštitu spomenika te bilteni Društva Povjesničara Umjetnosti Hercegovine, kao izvor podataka o naporima učinjenim u svrhu čuvanja kulturne baštine. Veliki dio starije literature o spomenicima preuzet je iz arhivske građe knjižnice franjevačkog samostana u Mostaru pod vodstvom fra Ante Marića. Obilazak lokaliteta činio je najzahtjevniji dio istraživanja, najviše zbog današnjeg stanja spomenika. U traženju spomenika pomagali su lokalni stanovnici, a Gordana i Tomislav Bubalo pomagali su u obilasku i fotografiranju spomenika te također omogućili zračne snimke prostora. Pokretna građa u vidu ostataka skulpture većinom je bila nedostupna zbog restauracije, stoga današnji izgled i očuvanost skulpture nije bilo moguće dokumentirati.

RIMSKA PROVINCIJA DALMACIJA U DOBA KASNE ANTIKE

Kasna antika u povijesti je obilježena kao vrijeme velikih promjena, kako u sustavu vladavine i organizacije Carstva, tako i u samom narodu, tradiciji i religiji. Mijenja se odnos vladara prema tituli koju posjeduje, car formalno prestaje biti *princeps*, a postaje *dominus* (inkarnirani bog, sin Jupitera), zbog čega se i razdoblje kasne antike naziva „dominat“. ¹ Početak razdoblja kasne antike poistovjećuje se s vladavinom cara Dioklecijana (284.-305.), točnije vremenom u kojem Dioklecijan uvodi promjene u vlast, privredu i strukturu carstva. Uvidjevši da carstvo trpi prodore na svim granicama i postaje preveliko da bi njime mogao vladati jedan car, Dioklecijan 295. godine odlučuje podijeliti carstvo tako da svi krajevi imaju jaku vojsku i vladara na čelu. Time nastaje sustav tetrahije u kojem se vlast dijeli između četiri osobe, dva Augusta i dva Cezara. Vlast je dakle podijelio među sobom (vlada Egiptom, Trakijom i Azijskim zemljama iz Nikomedije) i Galerijem (upravlja Ilirikom iz Sirmija) kao Augustima, te Maksimijanom (upravlja Italijom i Afrikom iz Milana) i Konstancijem Klorom (upravlja Španjolskom, Britanijom i Galijom iz Trier) kao Cezarima. ²

Ovakav sustav vladavine već 305. godine doživljava propast. Te godine se Dioklecijan odriče prijestolja da bi ostatak života proživio u novoj palači u rodnoj Dalmaciji, a iste godine se i Maksimijan odriče prijestolja, tako da dotadašnji Cezari postaju Augusti. Novim Cezarima su imenovani Maksimin Daja i Valerije Sever, no nedugo nakon njihova imenovanja počinje nova borba za prijestolje, predvođena Maksencijem (sin Maksimijana) i Konstantinom Velikim (sin Konstancija Klora). Nakon borbi za prijestolje i naposljetku opsade Konstantinopola, na prijestolju ostaje samo Konstantin Veliki, vođen idejom ujedinjenja carstva pod jednu vlast.³ Ujedinjenje carstva nije doživjelo kraj stoljeća te je konačna podjela na istočno i zapadno carstvo uslijedila nakon smrti cara Teodozija I. 395. godine, kada su carstvo naslijedili njegovi sinovi Arkadije (vlada istočnim carstvom) i Honorije (vlada zapadnim carstvom). Dalmacija je u ovoj podjeli pripala zapadnom carstvu, no nakon uspona Honorijevog nećaka Valentinijana III. na prijestolje zapadnog carstva 425. godine, predana je na upravu istočnom caru Arkadiju. ⁴ Peto stoljeće su na zapadu obilježila previranja za vlast, tako su se nakon Valentinijana III. kao carevi izmijenili Majorianus i Julije Nepot kao posljednji priznati vladar zapadnog carstva, a za vrijeme

¹ Đuro Basler, „Kasnoantičko doba“ u: Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, ur. Alojz Benac, Đuro Basler, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Nada Miletić, Pavao Anđelić, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1984., str. 309.

² Edward Gibbon, „History of the decline and fall of the Roman Empire“, vol.1-1, 1845., str. 357-359.

³ Usp. Isto, str. 429-438.

⁴ J.J. Wilkes, „Dalmatia“, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1969., str. 418.

njegove službene vladavine zapad okupiraju Germani na čelu s Odoakarom a kasnije i Ostrogoti na čelu s Teodorikom. Početkom 6. stoljeća provincija Dalmacija⁵ službeno je uvrštena u kraljevstvo Ostrogota pod vladavinom Teodorika.⁶

Nedugo nakon Teodorikove smrti (526.), na prijestolje istočnog carstva dolazi Justinijan s ciljem ponovnog ujedinjenja carstva. Kako bi postigao ujedinjenje, šalje vojsku u pohod na okupirana područja, pa tako i Dalmaciju. Nakon nekoliko borbi i ponovnih napada, konačni poraz Gota 537. značio je njihovo povlačenje u Ravenu i pripajanje Dalmacije istočnom carstvu.⁷ Granice Rimskog carstva od samog početka razdoblja kasne antike trpe napade barbarskih naroda. Uz stalne promjene vlasti i borbe za prijestolje, to je dodatno oslabilo Carstvo i doprinijelo njegovoj podjeli i konačnoj propasti zapadnog carstva 476. godine. Prostor Ilirika, samim time i provincija Dalmacija doživljava istu sudbinu, već u 4. stoljeću barbari provaljuju u Panoniju i zauzimaju prostore oko Dunava, te od tamo napreduju prema obalnim gradovima. U pokušaju da zaustavi napredak Avara i Slavena, Justinijan gradi fortifikacijske sustave kroz zaleđe Dalmacije, no unatoč svim naporima sredina 6. stoljeća obilježena je Avarskim zauzimanjem Sirmiuma i njihov napredak dalje prema obali. U drugoj polovici 6. stoljeća Slaveni trajno naseljavaju zaleđe provincije Dalmacije, prostor današnje BiH, a početak 7. stoljeća donio je propadanje Salone i trajno naseljavanje Slavena na jadranskoj obali. Rimski se narod raselio iz tih područja i naselio područja i dalje pod rimskom upravom: otoke, Dioklecijanovu palaču u Splitu, Zadar i Dubrovnik.⁸

U pogledu društvenog i religijskog života, kasnu antiku bitno je obilježilo širenje kršćanstva. Početkom 3. stoljeća kršćanstvo nije bilo jedina religija koja je u zapadno carstvo došla s istoka. U isto vrijeme raširili su se i kult Izide, Serapisa i kult Mitre. Od ovih kultova, najviše je rašireno bilo štovanje Mitre, te se i u području gornjeg toka rijeke Neretve, u Konjicu, nalazilo bitno svetište posvećeno Mitri. Svi ovi kultovi, iako popularni u 3. stoljeću, naglo nestaju iz života Rimljana već u 4. stoljeću kada dominira kršćanstvo. Iako kršćanstvo dopire do zapadnog Carstva već u apostolskim vremenima (to znamo iz Pavlovih poslanica Rimljanima nastalim sredinom 1. stoljeća), tek krajem 3. stoljeća se prvi put bilježi prisustvo kršćanskih misionara u Dalmaciji. Tad se spominju mučenici Domnius i Anastazije, prisutni u Dalmaciji u vrijeme

⁵ Rimska provincija Dalmacija u kasnoj antici vidi u: Pascale Chevalier, „Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de laprovince romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.. Rim: Ecole française de Rome, 1996., str. 25.

⁶ J.J. Wilkes, „Dalmatia“, 1969., str. 424.

⁷ Usp. Isto, str. 426.

⁸ Usp. Isto, str. 435-437.

Dioklecijanovog boravka u palači u Splitu.⁹ Značajne godine za razvoj kršćanstva svakako su 313. godina, kada je potpisan Milanski edikt koji označava kraj vjerskih progona i neutralan stav carstva po pitanju religije, te godina 380. kada car Teodozije I. proglašava kršćanstvo državnom religijom. Od tada se kršćanstvo nesmetano razvija, grade se crkve u svim dijelovima carstva i kršćanstvo ulazi u sve sfere društvenog života. Za kršćansku crkvu u provinciji Dalmaciji značajna su dva crkvena sabora održana u Saloni 530. i 533. godine, zabilježena u zapisima Tome Arhiđakona. Prvi sabor posebno je značajan za prostor današnje BiH jer se na njemu raspravljalo o stanju biskupije *Bistua Novae* (dan. Zenica), te iz izlaganja biskupa Andrije doznajemo da je stanje u biskupiji nepovoljno i da se smanjuje broj vjernika. Drugi sabor rezultirao je podjelom Salonitanske biskupije na tri dijela, čime su imenovana tri nova biskupa.¹⁰ Krajem 6. i početkom 7. stoljeća kršćanska crkva doživljava propast. Posljednji biskup čija djela su dokumentirana u prepiskama pape Grgura I. Velikog bio je Maksim (594. imenovan biskupom). Prilikom trajnog naseljavanja Slavena u Saloni (612./614. godine) poznato je da je posljednji akt kršćanske crkve bio premještaj relikvija salonitanskih mučenika u Rim.¹¹

Na području cijelog Carstva, pa tako i provincije Dalmacije, iznimno veliki broj sačuvanih ostataka datiranih u kasnu antiku kršćanske je prirode. Najbrojniji su spomenici kršćanske arhitekture, te tako oni predstavljaju najopsežniji izvor iz kojeg crpimo podatke o kulturnom, religijskom i društvenom životu tadašnjih stanovnika.

⁹ Usp. Isto, str. 429.

¹⁰ J.J.Wilkes, „Dalmatia“, 1969., str. 432.

¹¹ Usp. Isto, str. 434-435.

PROBLEMATIZACIJA POJMA „BOSANSKOHERCEGOVAČKA BAZILIKA“

Prem Đ. Basleru, većina kasnoantičkih spomenika o kojima će biti govora nastaje u vrijeme vladavine istočnih Gota u Dalmaciji (kraj 5. i početak 6. stoljeća), kada se zbog relativno mirnog stanja u zemlji moglo izdvojiti vrijeme i novac za gradnju kulturnih građevina.¹²

S obzirom na to da su povijesni podaci o građevinama na području gornjeg toka Neretve oskudni i ne pružaju obilje podataka o gradnji, datiranju i posveti crkava, za datiranje i analizu koristilo se uglavnom arheološkim ostacima. Uglavnom se radi o sačuvanim temeljima građevina te ulomcima dekorativne kamene plastike. Datiranje tih ulomaka uglavnom se oslanja na usporedbu sa ranije istraženim i datiranim sličnim ulomcima iz drugih centara proizvodnje. U gradnji ovih crkava vidljiv je utjecaj kulturnih i proizvodnih centara Salone i Narone. No, ističu se pojedini različiti, specifični obrasci gradnje u kojima nekoliko autora koji su se bavili ovim područjem (Đuro Basler, Dimitrije Sergejevski, Tomislav Anđelić, Tihomir Glavaš i dr.) nalaze poseban tip gradnje koji nazivaju „bosanskohercegovački tip bazilike“. Taj tip bazilike Basler opisuje kao crkve kvadratičnog tlocrta i interijera rascjepkanog u nekoliko prostorija. Uglavnom se sastoje od narteksa, naosa i apsida sa bočnim prostorijama od kojih je sjeverna u većini slučajeva predstavljala krstionicu, a funkcija južne uglavnom je nepoznata. Sve to rezultira dosta malim prostorom za vjernike (*quadratum populi*). Crkve su orijentirane pravilno, istok-zapad.¹³

Pojam bosanskohercegovačkog tipa bazilike problematičan je iz više razloga. Prvenstveno je problematičan pojam „bazilika“, jer crkva mora imati određene karakteristike da bi se mogla nazvati „bazilikom“. Neke od tih karakteristika su longitudinalni tlocrt, drveno krovšte (otvoreno ili sa ravnim drvenim krovom), podjela na brodove i bazilikalno osvjetljenje.¹⁴ Sve crkve o kojima će biti govora gotovo su kvadratičnog tlocrta (nikad longitudinalne) i jednobrodne su, stoga ih već prema tome ne možemo svrstati pod pojam bazilike. Još jedan problem koji se javlja kod pojma „bosanskohercegovačke bazilike“ nalazimo u geografskoj isključivosti tog pojma. Iako većinu crkava sa ovakvim oblikom i značajkama nalazimo upravo u području oko Neretve, Nenad Cambi navodi kako se slične crkve mogu naći i u drugim područjima, zbog čega je i taj dio naziva problematičan.¹⁵

¹² Đuro Basler, „Kasnoantičko doba“, 1984., str. 355.

¹³ Đuro Basler, „Kršćanska arheologija“, kompendij predavanja održanih na vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi i franjevačkoj teologiji u Sarajevu 1984.-1985. godine, Cekva na kamenu, Mostar 1986., str. 66.

¹⁴ Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine art, The Pelican history of art*, Penguin books, US 1981., str. 43.

¹⁵ Nenad Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 24, *Razdio povijesnih znanosti* (11), (Zadar: Filozofski fakultet, 1985), str. 33.

UVOĐENJE POJMA „KOMPLEKSNA CRKVA“

U analizu kasnoantičkih crkava s područja gornjeg toka Neretve bitno je uvrstiti i pojam „kompleksna crkva“. Jednostavno objašnjenje ovog pojma nudi Pascale Chevalier: kompleksna crkva je jednobrodna crkva s nizom pobočnih prostorija s obje strane i predvorjem.¹⁶ Već je spomenuto da su sve crkve koje će biti opisane jednobrodne, s bočnim prostorijama i narteksom, što se u potpunosti uklapa u pojam „kompleksne crkve“, stoga će u nastavku rada za kasnoantičke crkve biti korišten taj naziv. Funkcija bočnih prostorija uglavnom nije sasvim poznata i, dok se u nekima može pronaći liturgijska funkcija (memorija, krstionica, sakristija), druge su mogle služiti praktičnim namjenama (cisterne, stambene prostorije i slično).¹⁷ Kasnoantičke crkve na ovom području uglavnom su građene dosta neuredno, samo su lica vanjskih zidova bila od priklesanog kamena, a između se nabacivao malter s komadima kamena. U nekim slučajevima korišteni su spoliji s ranijih građevina.¹⁸ Krovovi su uglavnom bili od tegula, vrata i prozori od drveta. Nigdje nije pronađeno tragova zidnog oslika, po čemu većina autora zaključuje da su sve crkve bile jednostavno bijelo ožbukane.¹⁹

PREGLED LOKALITETA

Područjem gornjeg toka rijeke Neretve smatra se prostor od njenog izvora do prostora Čapljine. Ova regija bogata je nalazima ostataka iz prapovijesti, antike, kasne antike i srednjeg vijeka, što govori o njenoj dugoj povijesti i bogatom kulturnom naslijeđu. Na cijelom području pronađeno je nekoliko ostataka kasnoantičkih crkava, a najbolje je istraženo područje oko Mostara. Značajni nalazi koji će biti obrađeni u radu pronađeni su na sljedećim lokalitetima:

Bare, Konjic	kasnoantička crkva
Cim, Mostar	kasnoantička crkva s memorijom i zgradom za stanovanje
Potoci, Mostar	dekorativna plastika, naznake kasnoantičke crkve
Mokro, Široki Brijeg	kasnoantička crkva
Vojnići (Klobuk), Ljubuški	kasnoantička crkva
Docí (Vitina), Ljubuški	kasnoantička crkva
Nerezi (Tasovčići), Čapljina	kasnoantička crkva
Mogorjelo, Čapljina	kasnoantička dvojna crkva na antičkom kastrumu
Žitomislíci, Mostar	kasnoantička dvojna crkva i zgrada za stanovanje
Gradac, Posušje	kasnoantička dvojna crkva

¹⁶ Pascale Chevalier, *Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.*. Rim: Ecole française de Rome, 1996., Tome 2, str. 100.

¹⁷ Usp. isto, str. 96.

¹⁸ Đ. Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986., str. 66.

¹⁹ Đ. Basler, „Kasnoantičko doba“, 1984., str. 352.

BARE, KONJIC

U blizini prapovijesnog lokaliteta "Komin" u Barama, na lokalitetu koji se danas naziva "Crkvišće" pronađeni su ostaci kasnoantičke crkve.²⁰ Mjesto Bare nalazi se na desnoj obali Neretvice, pritoke Neretve, u blizini današnjeg Konjica. Tijekom 1983. i 1984. godine na tom lokalitetu provedeno je arheološko iskopavanje pod vodstvom Tihomira Glavaša i Pavla Anđelića iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a tijekom kojeg je ustanovljeno da se na lokalitetu nalaze ostaci kasnoantičke crkve, svojstvima slične do tada pronađenim crkvama na području današnje Bosne i Hercegovine.²¹ U literaturi se crkva naziva bazilikom, iako joj prema tlocrtu i rasporedu prostorija bolje odgovara ranije definiran termin *kompleksna crkva*.

Crkva je orijentirana pravilno, istok-zapad, a vanjske mjere su joj 10,9 x 15,40 m.²² Tlocrt crkve skoro je kvadratičan (Slika 1) s polukružno istaknutom apsidom. Unutrašnjost crkve dijeli se na središnji dio koji se sastoji od prezbiterija (na tlocrtu označen sa "A"), i naosa ("B"), južnog dijela koji zauzima prostorija nepoznate funkcije na tlocrtu označena sa "F", te sjevernog dijela koji je podijeljen na đakonikon ("E") i krstionicu ("D"). Narteks, na tlocrtu označen slovom "C" zauzima prostor zapadno od naosa i krstionice i komunicira s obje navedene prostorije, kao i sa prostorijom "F". Južni prostor (F) je prema mišljenju istraživača dograđen kasnije.²³ Svi zidovi osim sjevernog očuvani su u dovoljno dobrom stanju da se prema njima moglo zaključiti kako su prostorije međusobno komunicirale. Prezbiterij (A) zauzima unutrašnji prostor apside polukružnog oblika, a uz unutrašnje zidove pronađeni su blokovi sedre za koje T. Glavaš zaključuje da su bili dio subselija širokog 0,40 m.²⁴ Zid apside sačuvan je na mjestima svega 0,15 m iznad podnice, dovoljno da se vidi da je apsidalni zid bio nešto širi od ostalih zidova (oko 0,70 m dok su ostali zidovi oko 0,60 m) te da je građen od pravilno priklesanih komada kamena i krečnog maltera. Podnica je pronađena na dijelu prezbiterija, a na krajevima polukružnih zidova ostala su sačuvana udubljenja u kvalitetnom krečnom malteru za koja T. Glavaš navodi da su bila „ležišta stubova ili polustubova koji su nosili luk na pročelju apside“.²⁵ Naos (B) je relativno malen u odnosu na veličinu crkve, što nije rijetka pojava kod kasnoantičkih crkava na ovom području. Podnica nije u

²⁰ Pavao Anđelić, „Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi“ u: Glasnik zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI, Sarajevo, 1961., str. 331.

²¹ Tihomir Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“ u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XL/XLI, Sarajevo 1985./86., str. 114.

²² Usp. isto, str. 116.

²³ Ova crkva nije izoliran primjer nadogradnje južnog dijela u kasnijem razdoblju, takav primjer nalazimo u Klobuku kod Ljubuškog: T. Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“, 1985./86., str. 116.

²⁴ Usp. Isto, str. 119.

²⁵ T. Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“, 1985./86., str. 119.

potpunosti sačuvana, no sačuvana je dovoljno da se može vidjeti kako je pod u naosu bio za 0,15 m niži od poda u prezbiteriju te 0,15 m viši od poda u narteksu. Na prostoru naosa nisu pronađeni nikakvi pokretni nalazi osim krovnog crijepa. Narteks (C) zauzima najveći prostor crkve i otvoren je prema svim susjednim prostorijama. Ulaz u narteks nalazi se s južne strane crkve, i to je prije izgradnje južnog dijela bio glavni ulaz u crkvu. Prostor narteksa je prema naosu otvoren vratima širine 1,60 m, a prema baptisteriju je otvoren cijelom širinom, tj. između te dvije prostorije nije pronađen zid ni bilo kakva pregrada.²⁶ U krstionici (D) je uz istočni zid pronađen ukopan krsni zdenac u obliku križa (Slika 2). Zdenac je zidan od priklesanih kvadara sedre, a s obzirom na to da je u dnu dubok 1,25 m, T. Glavaš zaključuje da je krstionica bila namijenjena krštenju odraslih osoba. Dnu krsnog zdenca pristupalo se stepenicama niz bočne krakove križa. Postoje naznake da je krsni zdenac pregrađivan, vjerojatno za potrebe krštenja polijevanjem. Đakonikon (E) se nalazi na sjeveroistočnom uglu crkve i otvoren je vratima prema naosu (B). Unutar đakonikona pronađeno je par ulomaka krovnog crijepa i stakla. Funkcija južne prostorije (F) nije utvrđena. Prostorija je pravokutnog oblika i zauzima uski prostor uz duž cijele crkve. Ulaz u prostoriju F nalazio se na južnoj strani, nasuprot ulaza u narteks, širine 2 m.²⁷ Prema načinu gradnje koji se razlikuje od ostatka crkve te zapadnom zidu koji naslanja na zid narteksa, T. Glavaš zaključuje da je južna prostorija morala biti naknadno dograđena u nekom kasnijem razdoblju. Kao što je slučaj i u ostatku crkve, u prostoriji F je od pokretnih nalaza pronađeno samo nekoliko ulomaka krovne cigle.²⁸

Od dekorativnog namještaja je na prostoru crkve pronađen jedan ulomak. Uzimajući u obzir da je u blizini ovog lokaliteta pronađeno naselje istovremeno sa crkvom, kao i činjenicu da osim tog jednog ulomka nije pronađeno drugih ostataka kamene plastike, T. Glavaš pretpostavlja da taj ulomak potiče s neke druge građevine. Vodeći se istim činjenicama, zaključuje i kako je sasvim moguće da je sav crkveni namještaj bio od drveta.²⁹

Na unutrašnjosti zidova pronađeni su ostaci žbuke prema čemu T. Glavaš zaključuje da je unutrašnjost bila jednostavno bijelo ožbukana. Podnica je pronađena djelomično na prostoru prezbiterija i naosa, dovoljno da istraživač zaključi da je bila od krečnog maltera. Prema velikoj količini pronađenog crijepa zaključuje i kako je crkva imala krov na dvije vode.³⁰

²⁶ Usp. T. Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“, 1985./86, str. 118.

²⁷ Usp. isto, str. 122.

²⁸ Usp. isto, str. 123.

²⁹ Usp. isto, str. 124.

³⁰ Usp. isto, str. 117-124.

Dataciju crkve najbolje je odrediti prema krstionici i krsnom zdenču. S obzirom na to da na lokalitetu nije pronađeno dekorativne plastike i natpisa koji bi mogli precizno datirati crkvu, najpreciznije joj se vrijeme nastanka može odrediti usporedbom krsnog zdenca sa sličnim, preciznije datiranim primjerima (Nerezi, Mogorjelo, Mujdžići, Poblja, Otok, Dikovača, svi datirani u razdoblje 5. i 6.stoljeća).³¹ T. Glavaš crkvu prema tome smješta u spomenike salonitanskog kruga. Praksa krštenja djece, tj. promjene u načinu krštenja javlja se u 6. stoljeću i zahtijeva promjenu dubine krsnog zdenca. To znači da se pregradnja krsnog zdenca u Barama mogla dogoditi najranije početkom 6.stoljeća, što znači da crkva potiče najkasnije iz 5. stoljeća.³² Crkve sa sličnim krstionicama nalazimo u Mogorjelu³³ (datirana u kraj 5. stoljeća) i Nerezima³⁴ (datirana u vrijeme nakon 400. godine, dakle 5. stoljeće), te prema njihovim datacijama možemo zaključiti da je datacija crkve u Barama u 5. stoljeće ispravna.

³¹ Pascale Chevalier, *Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de laprovince romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.*. Rim: Ecole française de Rome, 1996., str. 159-180.

³² Usp. T. Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“, 1985./86., str. 126.

³³ Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, *Naše starine V*, Sarajevo 1958., str. 45-62.

³⁴ Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. (A) XIV*, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959., str. 163-171.

CIM, MOSTAR

Na lokalitetu „Crkvina“ u Cimu, na sjeverozapadnoj periferiji Mostara provedeno je između 1966. i 1968. godine pod vodstvom Muzeja Hercegovine u Mostaru arheološko istraživanje potaknuto ranijim nalazima dekorativne kamene plastike na lokalitetu.³⁵ Lokalitet na kojem je pronađena crkva dugo se koristio kao poljoprivredni prostor te je prekopavan za uzgoj voćaka i vinove loze, što je zasigurno utjecalo na očuvanost ostataka. Na lokalitetu su pronađene tri građevine: crkva, memorija i zgrada za stanovanje.

Tlocrt crkve (Slika 3) djeluje složenije od ostalih kasnoantičkih crkava na području gornjeg toka Neretve, no sadrži iste prostorije u istom rasporedu kao i druge crkve. Ona odgovara opisu kompleksne crkve, jednobrodna je i ima pobočne prostorije s obje strane. Njena specifičnost u odnosu na druge kasnoantičke crkve na području Bosne i Hercegovine je trikonhalno svetište. Na širem prostoru rimske provincije Dalmacije nalazimo nekoliko kasnoantičkih crkava i memorija sa trikonhalnim svetištem, a neke od njih su crkva Sv. Martina u Pridrazi kod Zadra, crkva u Bilicama kod Šibenika, u Sutivanu na Braču i u Korintiji na Krku. Navedene crkve Pavuša Vežić datira u 5. stoljeće.³⁶ Kasnije pak Ana Mišković datira crkve u Pridrazi i Bilicama nešto drugačije, razdvaja ih u dvije faze (u prvoj se gradi trikonhalna jednobrodna osnova, u drugoj bočni aneksi). Prvu fazu crkava smješta u razdoblje 5. ili prve polovice 6. stoljeća, dok drugu fazu datira u drugu polovicu 6. stoljeća, dok liturgijski namještaj koji povezuje s drugom fazom, u usporedbi s onim pronađenim u Srimi datira u početak 7. stoljeća.³⁷ Izuzev cimske crkve, na području današnje BiH trikonhalna se crkva nalazi i u Založju kod Bihaća, a datirana je u 5. ili 6. stoljeće.³⁸ Prema svim ovim navodima, cimsku crkvu već možemo okvirno datirati najranije u drugu polovicu 5. stoljeća.

Memorija pronađena pored crkve također je trikonhalno zaključena. Primjere trikonhalnih memorija nalazimo u Poreču (memorijalna kapela Sv. Maura, aneks katedrale izgrađen u 6. stoljeću) i Gatima (cela trihora, nekadašnja kompleksna crkva sa trikonhalnom jezgrom datirana u 5. stoljeće).³⁹

³⁵ Tomislav Anđelić, „Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“, u: Arheološki vestnik 29, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana 1978., str. 630.

³⁶ Pavuša Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, *Ars Adriatica* 1, 2011., str. 31-38

³⁷ Ana Mišković, „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pidrugi i Bilicama na izmaku kasne antike“, *Ars Adriatica* 5/2015., str. 7-20.

³⁸ Pavuša Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, *Ars Adriatica* 1, 2011., str. 39.

³⁹ Usp. isto, str. 32.

Cimska crkva (Slika 3a) sastoji se od središnjeg dijela koji čine trolisno zaključen prezbiterij (na tlocrtu označen „B“) i naos („A“), sjevernog dijela koji ima funkciju krstionice („C“), južnog dijela podijeljenog u prostorije „E“ i „F“ te na zapadnom dijelu nartekso („D“) koji zauzima cijelu širinu crkve. Orijentirana je pravilno, istok-zapad. Na sjeverni dio crkve naslonjene su još dvije prostorije nepoznate funkcije, jedna uz sjeverni zid krstionice (prostorija „G“) i druga na vanjske zidove središnje i sjeverne konhe svetišta (prostorija „H“). Tomislav Anđelić u pregledu istraživanja Cimske crkve nudi pokušaj rekonstrukcije (Slika 3b) na kojem ju prikazuje u bazilikalnom obliku, iako u bilješci navodi kako ona zbog bočnih prostorija koje su odvojene i nemaju funkciju brodova nije višebrodna bazilika.⁴⁰ U crkvu se ulazilo kroz zapadno pročelje u narteks koji je bio otvoren prema svim susjednim prostorijama (A, C i F). Prezbiterij i narteks bili su odvojeni oltarnom pregradom. Naos je prolazom bio povezan i sa krstionicom. U istočnom dijelu krstionice pronađeni su ostaci krsnog zdenca ovalnog oblika (Slika 4). Južni dio crkve komunicirao je s narteksom i memorijom. Prostorija F bila je otvorena prema narteksu, a kroz nju se pristupalo prostoriji E. Prostorija E je bila otvorena u južnom zidu prema memoriji. Prostorije G i H nisu uspješno identificirane. Neobične su prvenstveno iz razloga što im se pristupa isključivo izvana, dok su prema crkvi zatvorene. Činjenica da su sagrađene naslonjene uz zidove crkve govori u prilog tomu da su bile vezane uz crkvene funkcije i potrebe, no isključivo vanjski pristup prostorijama ne navodi na zaključak o njihovoj točnoj funkciji.

Vanjske dimenzije crkve su 15 m x 24,8 m. Na tlocrtu su vidljivi istaci na vanjskim zidovima koji su mogli služiti kao kontrafori. Basler navodi i da je crkva zidana tehnikom *opus quadratum* (uredno priklesan kamen na licima zidova, između nabacano kamenje i malter).⁴¹

Većina istraživača u ovoj crkvi vidi dvije faze izgradnje. Tomu u prilog ide veliki broj nalaza skulpture sa različitim motivima i nalaz dvije menze.⁴² Basler smatra kako je skulptura iz prve faze kasnije premještena u memoriju, jer je većina skulpture koja se pripisuje ranijoj fazi pronađena u memoriji ili na prostoru između crkve i memorije.⁴³ Da se radi o dvije crkve smatra i Pavaša Vežić, iznoseći tvrdnju da je prva faza jednobrodni trikonhos koji je u drugoj fazi pretvoren u kompleksnu crkvu dodavanjem bočnih prostorija. Primjer takve pregradnje navodi P. Vežić i u crkvama u Bilicama, Pridrazi i Založju.⁴⁴

⁴⁰ Tomislav Anđelić, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: Glasnik zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXIX, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1974., str. 209

⁴¹ Đ. Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba...“, 1993., str. 31

⁴² Đ. Basler, „Kasnoantičko doba“, 1984., str. 341.

⁴³ Đ. Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba...“, 1993., str. 73-75

⁴⁴ P. Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, 2011., str. 39-44.

Na lokalitetu je pronađeno ukupno 225 ulomaka kamene plastike,⁴⁵ među njima dijelovi dvije menze i ulomci skulpture u dvije faze izrade. Prema nalazima kamenih ploča i ostataka zidova, Tomislav Anđelić zaključuje da je prostor između crkve i memorije bio popločan i možda natkriven, što znači da su crkva i memorija imale direktnu komunikaciju.⁴⁶ Kao što je već navedeno, na lokalitetu su pronađena dva seta skulpture koji se razlikuju u motivima, tehnicima i kvaliteti izrade.⁴⁷ Starijoj fazi skulpture pripisuju se nalazi ulomaka s motivima akantusa, vinove loze s grožđem (Slika 5) i ulomak s motivom pet riba za koji istraživač T. Anđelić pretpostavlja da je u ranijoj fazi nalazio u krstionici, te da je u kasnijoj fazi iskorišten kao nadvratnik (ta pretpostavka proizlazi iz mjesta pronalaska ulomka pored ulaznih vrata).⁴⁸ Starijoj fazi pripadala je i menza⁴⁹ od mramora. Mlađoj fazi isti autor pripisuje pronađene ulomke s prikazom janjadi (Slika 6) koji su vjerojatno bili dio pluteja oltarne pregrade (Slika 7), ulomak s prikazom virovite rozete te ulomak s prikazom ptica koji je vjerojatno služio kao nadvratnik (Slika 8). Mlađoj fazi pripada i menza od muljike. Ornament križa nalazimo na dva kamena ulomka.⁵⁰ Primjere slične skulpturi starije faze nalazimo na prostoru rimske provincije Dalmacije u Saloni, na Krku, u Mokrom, Žitomislčićima, na Mogorjelu i dr., a primjere slične mlađoj fazi u Klobuku, Zenici, u katedrali u Puli te Eufrazijevoj bazilici u Poreču.⁵¹

Južno od crkve nalazi se memorija koja ima sličan tlocrt kao crkva, jednobrodna je i trolisno zaključena te orijentirana istok-zapad. Također ima bočnu prostoriju koja se naslanja na vanjske zidove središnje i sjeverne konhe.

Ovakav oblike memorije jedinstven je na području današnje BiH, no nalazimo ga na jadranskom području.⁵² Prostor memorije bio je oltarnom ogradom podijeljen na trolisno zaključeno svetište u istočnom dijelu i kvadratičnu prostoriju s grobovima na zapadnom. Sjeverna apsida otvorena je

⁴⁵ Svi nalazi kamene plastike iz Cima koji su sačuvani i pohranjeni u Muzej Hercegovine su od početka 2022. na restauraciji i prema procjeni kustosa (mr. Edin Mulović) bit će dostupni za javnost krajem 2023. godine. Iz tog razloga sav slikovni materijal preuzet je iz literature i kataloga izložbe.

⁴⁶ T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike..“, 1978., str. 635.

⁴⁷ Usp. T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike..“, 1978., str. 633.

⁴⁸ Usp. T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika..“, 1974., str. 216.

⁴⁹ Ostaci menze nisu očuvani i pohranjeni u arhiv muzeja Hercegovine zajedno s dekorativnom plastikom. T. Anđelić u pregledu istraživanja („Kasnoantička bazilika..“, 1974.) ne nudi slikovni prikaz menzi te se u moramo osloniti isključivo na riječ autora.

⁵⁰ T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika..“, 1974., str. 219.

⁵¹ T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike..“, 1978., str. 633.

⁵² Primjeri takvih memorija nalaze se u Poreču, Gatima, Doljanima, Sutivanu na Braču: P. Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, 2011., str. 27-66.

prema sporednoj prostoriji nepoznate funkcije. Od oltarne ograde ostali su sačuvani otisci temelja u podu.⁵³

Grobovi u memoriji datirani su u kasnu antiku, istovremeno s izgradnjom memorije. Ukupno je pronađeno na lokalitetu osam kasnoantičkih grobova, od kojih su dva pronađena u memoriji, pet grobova u crkvi i jedna zasebna grobnica jugoistočno od crkve.⁵⁴ U nartekstu crkve pronađene su tri grobnice, jedna naslonjena na južni zid prostorije, i dvije pored, naslonjene na zapadni zid nartekusa. Grobnice su do pola ukopane u zemlju, što može značiti da su ukopane nakon izgradnje crkve, ali s obzirom na to da oblikom podsjećaju na antičke sarkofage T. Anđelić ih datira u kasnu antiku, uz pretpostavku da nastaju za vrijeme pregradnje ili neposredno nakon nastanka druge faze crkve.⁵⁵ U tim grobovima pronađene su kosti ukupno pet osoba.

U južnoj apsidi pronađena je zidana grobnica, točnije *ossuarium*, kosturnica pokrivena debelim pločama. U njoj nije pronađeno nalaza osim razbacanih kostiju, a broj osoba kojima bi te kosti pripadale ostaje nepoznat.⁵⁶

Odvojena od crkve, jugoistočno od apsida nalazi se ukopana presvođena grobnica (Slika 9) datirana također u kasnu antiku, a u njoj su pronađene samo životinjske kosti. Takvih grobnih komora pronađeno je na prostoru rimske provincije Dalmacije mnogo, a okvirno su datirane u razdoblje između 4. i 6. stoljeća, stoga će i ova Cimska pripadati tom razdoblju.⁵⁷

Najznačajniji nalaz u pogledu grobnica svakako je oltarni grob, *sepulchrum* pronađen ispod poda središnje apsida. Praksa izrade sepulchruma, groba sa relikvijama, u kasnoantičkim crkvama javlja se djelomično i zbog porasta vjere u moć relikvija i mučeničkih grobova.⁵⁸ *Sepulchrum* u Cimu mala je udubina pravokutnog oblika, a tijekom 6. stoljeća javljaju se ovakvi primjeri oltarnih grobova u Baćini, Gatima, Novalji i Starom Gradu, no u Cimu je zabilježen jedini primjerak oltarnog groba u kojem su pronađena čak četiri relikvijara. Oltarni grob rijedak je nalaz na prostoru gornjeg toka Neretve, a osim u Cimu pronađen je jedino u crkvi u Mokrom.⁵⁹ Primjer oltarnog groba u Mokrom pronađen je bez priloga, pa je nalaz relikvijara jedinstven na području gornjeg toka Neretve. Unutar Cimskog sepulchruma pronađena su četiri relikvijara, od kojih su dva

⁵³ T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike.“, 1978., str. 632.

⁵⁴ Usp. isto, str. 630.

⁵⁵ T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike.“, 1978., str. 628.

⁵⁶ T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika.“, 1974., str. 213.

⁵⁷ Usp. isto, str. 213.

⁵⁸ Usp. Ejnar Dyggve, „povijest salonitanskog kršćanstva“, ur. Nenad Cambi i Tomislav Marasović, Književni krug, Split, 1996, str. 40-42.

⁵⁹ Pascale Chevalier, „Les fosses d'âutel paleochretiennes en Dalmatie“, Diadora 13, 1991., str. 266.

koštana i dva srebrna. Dva seta relikvijara mogli bi biti još jedan dokaz postojanja dviju crkava. Na relikvijarima nisu pronađeni atributi koji bi otkrili kojem je svecu ili svecima bila posvećena crkva, ali zaključak istraživača je da su koštani relikvijari pripadali ranijoj fazi crkve, a srebrni kasnijoj.⁶⁰ Koštani relikvijari (Slika 10) nisu na sebi imali dekoracije, jedan je bio u obliku valjka a drugi u obliku kvadra. Srebrni relikvijari (Slika 11) kvadratični su i ukrašeni tehnikom iskucavanja, a dominantna dekoracija je znak križa. Srebrne moćnike moguće je približno datirati ako uzmemo u obzir da su tehnikom izrade i dekorativnim motivima slični relikvijarima iz Pule i Grada (slike 12 a i b). Zlatni relikvijar pronađen u Pulsnoj katedrali (Slika 12a) datiran je u razdoblje 5.s stoljeća,⁶¹ a srebrni relikvijar iz Grada (Slika 12b) datiran je u razdoblje prije godine 568.⁶² Dakle, relikvijare u Cimu uz pomoć usporednih primjera možemo datirati u razdoblje 5. i 6. stoljeća.

Nedaleko od crkve pronađeni su ostaci kasnoantičke zgrade za stanovanje. Ona je jednostavnog, kvadratičnog tlocrta (Slika 13), dimenzija 11,90 x 7,40 m. Na prostoru zgrade pronađeni su ostaci ulomaka krovnog crijepa, keramike i sitni nalazi stakla i željeza.⁶³

Dataciju crkve i njenih faza moguće je odrediti prema tlocrtu i načinu gradnje, nalazima skulpture i menzi, grobova i sitnih nalaza željeza, keramike i novca. Bazilike sličnog tlocrta datirane su u 5. i 6. stoljeće pa će se i ova crkva datirati okvirno u taj period. Prva faza crkve može se prema načinu gradnje i obliku tlocrta datirati u početak 5. stoljeća, a druga faza prema skulpturi i moćnicima u kraj 5. ili početak 6. stoljeća.⁶⁴ Na lokalitetu je pronađeno i nekoliko komada novca koji pripadaju emisijama iz 4. stoljeća. S obzirom na to da su emisije novce iz 4. stoljeća bile u opticaju i tijekom 5. stoljeća, ovu crkvu se može datirati u 5. stoljeće.⁶⁵

Na lokalitetu su pronađeni i nalazi srednjovjekovnih grobova, koji upućuju na to da je lokalitet u srednjem vijeku bio korišten kao groblje, što je praksa koju ćemo susresti i na drugim lokalitetima.

⁶⁰ T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika..“, 1974., str. 212.

⁶¹ <https://www.khm.at/objektdb/detail/70395/>

⁶² Calit Noga-Banai, „The trophies of the martyrs, An art historian study of Early Christian Silver reliquaries“, Oxford University Press, 2008., str. 116.

⁶³ T. Anđelić, „Kasnoantičke bazilike..“, 1978. str. 629.

⁶⁴ Usp. isto, str. 633.

⁶⁵ Usp T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika..“, 1974., str. 219.

VOJNIĆI (KLOBUK), LJUBUŠKI

Na prostoru današnjeg sela Vojnići 1952. godine pronađena je i djelomično istražena kasnoantička crkva. Lokalitet "Crkvina" istražuje Dimitrije Sergejevski ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a rezultate istraživanja objavljuje u Glasniku Zemaljskog muzeja 1954. godine.⁶⁶ Crkva je u trenutku istraživanja bila sačuvana samo na istočnom dijelu, jer je zapadni dio uništen potokom.⁶⁷

Tlocrt crkve (Slika 14) odgovara terminu kompleksne crkve, a podijeljen je na sjeverni, središnji i južni dio. Središnji dio sastoji se od prezbiterija i naosa. Prezbiterij (A) zauzima prostor plitke polukružne apside. Uz apsidalni zid bio je zidani subselij sastavljen od dvije stepenice od kojih je jedna mogla biti dodana kasnije. Na podu apside pronađene su kamene ploče, a u njima su udubljenja za menzu od koje nisu pronađeni ostaci. U prezbiteriju je pronađen i grob u kojem su bile pokopane dvije osobe, a ispred prostora apside pronađen je red kamenja koji je mogao biti temelj oltarne ograde.⁶⁸ U naosu (B) nisu pronađeni značajni nalazi. Sjeverni dio crkve podijeljen je na prostorije D i E. Prostorija E očuvana je samo u istočnom dijelu, a u njoj je pronađen ovalni krsni zdenac. Istočno od nje smjestila se prostorija D, otvorena samo prema prostoriji E, a nju Sergejevski smatra memorijom.⁶⁹ U sjeveroistočnom kutu prostorije pronađena je zidana grobnica za koju se smatra da je postojala na ovom mjestu prije izgradnje same crkve, a pored grobnice pronađena je većina ulomaka kamenog namještaja.⁷⁰ Za južne prostorije se zbog načina gradnje i razlike u zidovima smatra da su dograđene kasnije, te da njihova funkcija nije vezana uz liturgijsku službu. Od kamenog namještaja pronađeno je nekoliko ulomaka stupova, dio ploče sa pluteja oltarne pregrade (Slika 15) i četiri kapitela (Slika 16), pretpostavlja se također s oltarne pregrade. Zbog relativno male širine naosa (5,84 m) pretpostavlja se da se oltarna ograda sastojala od četiri stupa i dva pluteja (Slika 17). Za kapitule pronađene na lokalitetu Đ. Basler navodi kako su neobičnog oblika i mogu biti "reminiscencija korintskog reda".⁷¹ Od nalaza kamenog namještaja valja još izdvojiti impost kapitel s motivom križa i neke životinje (Slika 18). Nije poznato gdje je ovaj ulomak izvorno bio smješten, no M. Hajdarbegović ističe njegovu važnost zbog prikaza životinje koja bi najprije mogao biti jelen.⁷² Iako je životinja prikazana na sličan način kao što su

⁶⁶ Dimitrije Sergejevski, „Starohrišćanska bazilika u Klobuku“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) IX, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1954., str. 189. – 210.

⁶⁷ Đ. Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba...“, 1993., str. 85.

⁶⁸ Usp. isto, str. 86.

⁶⁹ D. Sergejevski, „Starohrišćanska bazilika...“, 1954., str. 189. – 210.

⁷⁰ Đ. Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba...“, 1993., str. 87.

⁷¹ Usp. isto, str. 88.

⁷² Merima Hajdarbegović, „Reljefi starokršćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini“, završni master rad, Sarajevo: Filozofski fakultet univerziteta u Sarajevu, 2021., str. 46

prikazani jaganjci na reljefima iz Cima i Žitomislíca (Slike 6 i 58), M. Hajdarbegović zbog urezanih rogova navodi kako se radi o jelenu, ističući simboliku jelena u kršćanskoj umjetnosti (Jelen kao simbol duše koja “čezne za Bogom kao što jelen čezne za izvorom” u Psalmu 42).⁷³

Gradnja crkve datirana je u kraj 5. stoljeća, a uvriježeno je mišljenje da se ispočetka sastojala od sjevernog i središnjeg dijela (prostorije A, B, C, D i E) te da su kasnije dograđene prostorije F i G. Basler pretpostavlja da je crkva u nekom trenutku izgorila, te da je kasnije obnovljen dio crkve tako da su prostorije E i D postale kapele a prostorije A i B postale ograđeno dvorište.⁷⁴ Konačni trenutak napuštanja crkve nije poznat, a pronalazak avarske strelice ukazuje na to da je crkva porušena u 7. stoljeću.⁷⁵ Lokalitet nikad nije konzerviran niti restauriran, te je danas zakrčen i nisam ga uspjela pronaći ni uz pomoć lokalnih stanovnika.

⁷³ Jelen se poistovjećuje sa sv.Eustahijem kojem se Bog objavio u obliku jelena i rekao mu da spas potraži u kršćanstvu (Ps 42,2)

⁷⁴ Đ.Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba ..“, 1993., str. 88.

⁷⁵ D. Sergejevski, „Starohrišćanska bazilika...“, 1954., str. 210.

POTOCI, MOSTAR

Prilikom iskopavanja šljunka za gradnju ceste, na uzvišenju pored glavnog puta u Potocima blizu Mostara pronađeno je nekoliko nalaza grobova, željeznih i kamenih ostataka.⁷⁶ Ovi nalazi potaknuli su djelatnike Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nadu Miletić i Đuru Baslera, da organiziraju manje zaštitno iskopavanje.

Iskopavanje je provedeno 1959. i na istraženom prostoru pronađeno je 11 srednjovjekovnih grobova bez značajnih priloga. Nešto kasnije, na obližnjem lokalitetu Grčine pronađeno je nekoliko ostataka dekorativnog kamena: dio stupca s bazom, dva impost kapitela, jedan kapitel i ulomak ploče. Oba impost kapitela izrađena su na isti način, od istog materijala (žučkasti lapor), sa grubo obrađenim širim plohamama i uglačanim uskim plohamama. Jedan od njih ima urezan križ sa blago proširenim krajevima krakova (Slika 19). Od kapitela je očuvana samo jedna polovica, on je također od lapora a ukrašen je motivom akantusovog lista (Slika 20). Ulomak ploče također je od lapora, a mogao bi pripadati istoj ploči kojoj pripadaju i ranije pronađeni ulomci s tog lokaliteta.⁷⁷ Na ploči se može vidjeti motiv loze sa grozdom i pticom, okružen širokim okvirom s motivom virovite rozete (Slika 21).

Već pregledom ovih nalaza može se zaključiti da su ovi ulomci činili liturgijski namještaj (Slika 22). Usporedbom sa sličnim primjerima iz bližih lokaliteta (Mokro, Žitomislići, Cim, Nerezi, Mogorjelo i dr.) također se lako može zaključiti da se radi o liturgijskom namještaju kasnoantičke crkve. Crkva nije sistematski istražena, tj. nije otkopana, stoga ne znamo ništa o njenom izgledu, dimenzijama, tlocrtu i rasporedu prostorija. Ono što se može iščitati iz kamenih ulomaka jest da je bila bogato opremljena dekorativnom kamenom plastikom, te da ju se može okvirno datirati u kasnu antiku (ako pratimo dataciju ostalih kasnoantičkih crkava sa sličnom kamenom dekoracijom na ovom prostoru, u razdoblje 5. ili 6. stoljeća).⁷⁸ U pogledu datacije, ulomak koji valja izdvojiti je ulomak s motivom virovite rozete koji je datiran u 5. stoljeće.⁷⁹

⁷⁶ Nada Miletić, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1962., str. 153.

⁷⁷ Usp. Isto, str. 154.

⁷⁸ Usp. isto, str. 156-157.

⁷⁹ Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str. 219-239

MOKRO, ŠIROKI BRIJEG

U dolini Neretvine pritoke Lištice, u današnjem selu Mokro⁸⁰ pronađena je kasnoantička crkva koju su djelomično istražili 1958. Dimitrije Sergejevski i Marko Vego pod pokroviteljstvom Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a 1997. provedeno je i revizijsko istraživanje koje provodi Zavod za zaštitu spomenika kulture Herceg-Bosne.⁸¹ Revizijsko istraživanje vodili su ispočetka Tomislav Anđelić i Anđelko Zadro, a zatim Tihomir Glavaš.⁸² Revizijska istraživanja potaknuta su djelomično zbog nejasnog objašnjenja lokaliteta i nepotpune istraženosti samog objekta, ali i zbog toga što su mještani lokalitet koristili kao dvorište i izvor građevinskog materijala.⁸³ Nakon revizijskog istraživanja, tlocrt i opis crkve koje nudi Sergejevski u svojoj publikaciji iz 1961.⁸⁴ (Slika 23), modificirani su i upotpunjeni novim nalazima (Slika 24).

Tlocrt (revizijski) je skoro kvadratičnog oblika i dimenzije su mu 24 x 18 m (dužina x širina),⁸⁵ i premda je oblikom i rasporedom prostorija slična ostalim kasnoantičkim crkvama na ovom području, po nekim obilježjima je i specifična. Sličnost sa ostalim crkvama pokazuje u relativno malenoj dimenziji naosa (na tlocrtu "B"), krstionici u sjevernom dijelu ("A"), postojanju nartekse ("E") i južne prostorije nepoznate funkcije ("C"), a specifičnosti su vidljive u postojanju tri apside i prisutnosti egzonartekse ("G", "H", "I").

Crkva je građena tehnikom tipičnom za kasnoantičku gradnju, lica zidova su od priklesanog kamena i vidi se pokušaj slaganja u redove, dok je između lica zidova nabacan malter s kamenjem.⁸⁶ Na sjevernom perimetralnom zidu vide se tragovi popravljivanja istim materijalom ali nešto nemarnije građe, što ukazuje na pregradnju crkve, a razlike u gradnji se vide u zidu krstionice i sjeverne apside te sjevernog zida egzonartekse.⁸⁷ T. Glavaš prema ovim popravcima zaključuje da je crkva stradala tijekom 5. ili 6. stoljeća te da je popravljena relativno brzo ali nikad nije

⁸⁰ Selo Mokro s lingvističke strane istražuje Petar Skok, u pokušaju dokazivanja istovjetnosti sela Mokro s mjestom „Mokr'ski k(astron)“ kojeg spominje Konstantin Porfirogenet u svom djelu „De administrando imperio“ u 10. stoljeću, u: P. Skok, „Mokrski Grad – Slavenski“ u historijski istorijski časopis III, Beograd, 1937., str. 92-106.

⁸¹ Tihomir Glavaš, „Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (4.-15.st)“ u: Sto godina nove crkve na širokom brijegu, zbornik radova, 2006., str. 30.

⁸² Usp. isto, str. 31.

⁸³ Usp. isto, str. 29.

⁸⁴ Dimitrije Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1961., str. 217-228.

⁸⁵ T. Glavaš, „Sakralne građevine...“, 2006., str. 35.

⁸⁶ Usp. isto, str. 32.

⁸⁷ D. Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961., str. 216.

obnovljena u izvornom obliku. Na lokalitetu nije pronađeno tragova aktivnosti u srednjem vijeku prema čemu T. Glavaš pretpostavlja da je lokalitet napušten oko 7. stoljeća i više nije korišten.⁸⁸

U crkvu se ulazilo sa zapadne strane i to preko pet ulaza koji su vodili u trodijelni egzozarteks (u prostoriju "H" vodila su tri ulaza, a u prostorije "G" i "I" po jedan).⁸⁹

Funkcionalno je crkva bila podijeljena na tri dijela: sjeverni, središnji i južni. Središnji dio sastoji se od prezbiterija i naosa (B). Prezbiterij se sastojao od isturene polukružne apside i prostora ispred nje, koji je od naosa bio odvojen oltarnom pregradom (iako nisu pronađeni ostaci oltarne ograde: ostali su samo njeni temelji). Na ulazu u apsidu nalazio se oltar koji je ispod menze imao *sepulchrum* (grob za relikvije), usječen u živu stijenu ali pronađen prazan, bez nalaza.⁹⁰ T. Glavaš pretpostavlja da se oltar sastojao od sepulchruma, menze i ciborija, no na lokalitetu nisu pronađeni dokazi koji bi upućivali na postojanje i izgled ciborija pa to ostaje samo pretpostavka. U revizijskom istraživanju pronađeni su i ostaci subselija uz apsidalni zid.⁹¹ Naos je relativno malih dimenzija u odnosu na cijelu crkvu. Ulaz u naos zabilježen je samo sa zapadne strane, iako T. Glavaš iznosi mogućnost da je u južnom zidu naosa u kasnijoj pregradnji otvoren prolaz u južnu prostoriju koja je tom pregradnjom pretvorena u memoriju. Isti autor pretpostavlja da je iz naosa morao postojati prolaz u krstionicu, iako je dio zida koji dijeli te dvije prostorije jako loše sačuvan. Sjeverni dio crkve zauzima većim dijelom krstionica ("A") koja je prema T. Glavašu izvorno bila pravokutnog oblika a kasnije joj je upisana polukružna apside.⁹² Na prostoru krstionice pronađena je na mjestu gdje je bio krsni zdenac velika rupa. D. Sergejevski prenosi navode mještana o krsnom zdencu koji je upotrijebljen za građevinski materijal: "vlasnik zemljišta Stanko Kraljević i ostali stanovnici ispričali su da je tom prilikom na ovom mjestu bio nađen u zemlji veliki zidani 'kazan', dubok oko metar ili više, sa dva 'uha', da je on bio zidan od maltera i komadića cigle, kao 'beton', da je iznutra bio pokriven debelom ugladenom žbukom (...) da su oni sve to izvadili iz zemlje, da su kazan istukli i upotrijebili kao 'pržinu' za gradnju štale"⁹³ Mogući oblik krsnog zdenca nudi P. Chevalier (Slika 25).⁹⁴ Zapadno od krstionice je pravokutna prostorija "D" koja komunicira s krstionicom kroz dvojna vrata te s nartekсом. Tijekom prvog istraživanja otkopan je samo istočni

⁸⁸ T. Glavaš, „Sakralne građevine...“, 2006., str. 42.

⁸⁹ Usp. isto, str. 35.: sjeverni i središnji ulazi vidljivi su prema iskopenim ostacima, a južni se pretpostavlja prema rasporedu ostalih ulaza.

⁹⁰ Usp. isto, str. 35.

⁹¹ Isto, str. 35.

⁹² Isto, str. 36.

⁹³ D. Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961., str. 215

⁹⁴ Pascale Chevalier Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s. Rim: Ecole française de Rome, 1996., str. 166.

dio prostorije "D", prema kojem Sergejevski pretpostavlja da je ona služila kao katekumenej. T. Glavaš se slaže s tim navodom.⁹⁵ Južni dio crkve u prvom je istraživanju otkopan samo djelomično jer je nad njim bila izgrađena gopodarska zgrada, no ona je do revizijskog istraživanja uklonjena pa je i taj dio mogao biti istražen.⁹⁶ Južni dio podijeljen je na prostoriju "C" s polukružnom apsidom, te prostorije "F" i "I". Funkcija ovog prostora ne može se sa sigurnošću utvrditi. Prema T. Glavaš, izvorno je ulaz u prostoriju "C" bio u njenom zapadnom zidu, ali on je u nekom trenutku zazidan i otvoren je novi ulaz prema nasu (B).⁹⁷ Južni prostor crkve mogao bi prema T. Anđeliću biti - druga crkva.⁹⁸ Iako istraživač ne navodi konkretne dokaze koji bi upućivali na takav zaključak, čini se prihvatljivo uzeti u obzir i mogućnost da je ova crkva bila dvojna. Nedaleko od ovog lokaliteta nalazi se lokalitet Gradac kod Posušja,⁹⁹ gdje je iskopana kasnoantička dvojna crkva kojoj je južna, manja crkva naslonjena uz južni zid veće crkve, što izgledom podsjeća na situaciju kakvu nalazimo u Mokrom.

Narteks zauzima prostor ispred naosa, a objašnjenje za relativno veliki narteks u ovoj, ali i drugim kasnoantičkim crkvama na bliskim područjima, T. Glavaš vidi u potrebama smještanja velikog broja nekrštenih osoba koje su iz tog prostora mogle pratiti liturgiju (istom logikom se koristi i za objašnjenje prostorije "D" kao katekumeneja).¹⁰⁰ U središnjoj prostoriji narteksa ("E") pronađene su dvije grobnice, uz sjeverni i južni zid. Grobnice su bile ukopane u zemlju u razini poda i sastojale su se od ploča, a prema njihovom smještaju i zidanju Sergejevski smatra da su istovremene sa crkvom.¹⁰¹ Danas se na lokalitetu vidi samo sjeverna grobnica (Slika 26). Južni dio narteksa u trenutku prigradnje je zazidan i pretvoren u memoriju s tri groba, a takvu prenamjenu prostora T. Glavaš povezuje s krajem procesa kristijanizacije i razvitkom kulta mučenika. Najveća novost koju donosi revizijsko istraživanje je otkrivanje prostora ispred narteksa koje T. Glavaš prepoznaje kao egzonnarteks.¹⁰² Na prostoru egzonnarteksa pronađen je značajan nalaz kamene plastike, a to je ukrašeno dno dovratnika između sjeverne i središnje prostorije egzonnarteksa (Slika 27). Dovratnik je profiliran kanalima, a u sredini sadrži reljefnu traku koja u dnu ima motiv listova i voluta koje se spajaju, a iz njih proizlazi motiv virovite rozete

⁹⁵ T. Glavaš, „Sakralne građevine...“, 2006., str. 37.

⁹⁶ Usp. isto, str. 30.

⁹⁷ Usp. isto, str. 38.

⁹⁸ Usp. T. Anđelić, „Izveštaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.

⁹⁹ Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str. 55-85.

¹⁰⁰ T. Glavaš, „Sakralne građevine...“, 2006., str. 38.

¹⁰¹ D. Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961., str. 214.

¹⁰² T. Glavaš, „Sakralne građevine...“, 2006., str. 38.

koja se uvija u krugove sa stiliziranim listovima između. Motiv je oblikovan jednako kao i motivi na komadima dekorativne plastike pronađenima u prvom istraživanju, što ukazuje na to da potiču iz istog razdoblja, tj. iste faze izgradnje.

Tijekom prvog istraživanja na lokalitetu je pronađeno nekoliko ulomaka kamene dekorativne plastike, no najveći i najljepši primjerci pronađeni su uzidani u zidove okolnih kuća i štala. Svi ulomci izrađeni su od lapora. Značajni motivi koje nalazimo na ulomcima su već spomenuta virovita rozeta pronađena na nekoliko ulomaka (Slika 28), fragmenti kapitela prema kojima nije bilo moguće izračunati njihove dimenzije i *menoi* profilirani polustupom i reljefnim prikazom križa u krugu (Slika 29). Motiv rozete Sergejevski datira u razdoblje kasne antike i široki raspon između 4. i 6. stoljeća te ih uspoređuje sa primjerima iz bazilike u Tebesi u Africi (datacija kraj 4. i početak 5. stoljeća) (Slika 30).¹⁰³ *Meno* zbog načina oblikovanja križeva pak datira nešto kasnije, uspoređujući ih sa ornamentima iz Palestine datiranih u 6.-7. stoljeće, prema čemu bi primjeri iz Mokrog prema njegovom mišljenju bili nešto kasniji od toga.¹⁰⁴ Ulomci s motivom virovite rozete i *menoi* čuvaju se danas u Muzeju Hercegovine,¹⁰⁵ a još ulomaka dekorativne plastike trebalo bi, prema navodima Sergejevskog, biti u arhivu franjevačkog samostana u Širokom Brijegu.¹⁰⁶ Motiv virovite rozete izrazito je zanimljiv, a najbolje ga se može vidjeti na primjeru dovratnika, gdje su sačuvane cijele tri rozete i gdje se jasno vidi neprekinuti niz vitice koja zatvara krug unutar kojeg su virovite latice. Motiv detaljno obrađuje Miona Miliša u analizi virovite ruže na predromaničkom liturgijskom namještaju.¹⁰⁷ Iako motiv virovite rozete na ulomcima iz Mokrog pokazuje sličnosti sa ulomcima iz drugih kasnoantičkih crkava, posebice onima iz Potoka kod Mostara (Slika 21), ipak veće sličnosti ima s kasnije datiranim primjerima. Motiv prema načinu oblikovanja rozeta pokazuje, primjerice, velike sličnosti sa oltarnim ciborijem iz crkve Sv. Krševana u Zadru (Slika 31a) i pilastrom iz crkve Sv. Pelagija u Novigradu (Slika 31b). Zadarski primjer ima okvire ispunjene neprekinutom viticom unutar koje su uklesane virovite latice. Iako je ovdje prostor gušće ispunjen, oblikovanjem prati istu formu sa neprekinutom viticom koja zatvara krug unutar kojeg su virovite latice. Novigradski primjer nešto je jednostavnije obrade, s jednoprutom trakom koja se uvija u rozetu na sličan način kao i na primjeru iz Mokrog. Razlika u

¹⁰³ Usp Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961., str. 223.

¹⁰⁴ Usp. isto, str. 225.

¹⁰⁵ Edin Mulović, Antički i srednjovjekovni spomenici, katalog izložbe (02.08.2021.-), Mostar, Muzej Hercegovine, 2021. Ostaci su trenutno u procesu restauracije te nisu dostupni javnosti. Prema procjeni kustosa E. Mulovića bit će izloženi u prostoru muzeja tek sljedeće godine.

¹⁰⁶ Ulomci se ne nalaze u arheološkom arhivu samostana. Na upite upućene voditeljima arhiva i riznice te gvardijanu i župniku samostana, dobila sam odgovor da nitko ne zna da bi se ti ulomci uopće trebali čuvati u samostanu.

¹⁰⁷ Miona Miliša, „Motiv virovite ruže na predromaničkom liturgijskom namještaju“, u: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti 2, Radovan Ivančević, DPUH 2014., str. 35-53.

obradi motiva primjećuje se u oblikovanju sredine rozete, gdje je na primjeru iz Mokrog jasno označen krug u sredini svake rozete dok se na Zadarskom i Novigradskom primjeru latice spajaju u sredini kruga bez naglašene sredine. Zadarski primjer datiran je u 9. stoljeće, a Novigradski u kraj 8. ili početak 9. stoljeća.¹⁰⁸ Prateći dataciju spomenutih primjera, skulpturu iz Mokrog možemo također datirati u razdoblje 9. stoljeća. Takva datacija značila bi da je crkva bila u funkciji puno kasnije nego to pretpostavljaju raniji autori. Ovaj zaključak dokazuje dugu tradiciju korištenja crkve i njenu pregradnju koja se dogodila između kasne antike i vremena izrade novog liturgijskog namještaja (između 6. i 9. stoljeća). Također, korištenje crkve u razdoblju ranog srednjeg vijeka objašnjava i nepostojanje srednjovjekovnih grobova unutar i oko crkve.

¹⁰⁸ M. Miliša, „Motiv virovite ruže...“, 2014, str. 45.

DOCI, VITINA

U selu Vitina u blizini Ljubuškog pronađeni su 1953. ostaci ranokršćanske crkve. Prostor oko Ljubuškog bogat je antičkim i kasnoantičkim ostacima, a u neposrednoj blizini lokaliteta na kojem je iskopana ova crkva nalazi se lokalitet "Šipkova glavica" oko kojeg su pronađeni kasnoantički grobovi, te ostaci kasnoantičke utvrde, a na širem području svakako valja izdvojiti kasnoantičku crkvu u Vojnićima kod Klobuka.¹⁰⁹ Ostatke crkve u Docima otkrio je vlasnik parcele na kojoj se ona nalazi te je dio crkve iskopao sam. S obzirom na bogatstvo prostora antičkim ostacima, Zemaljski muzej 1956. organizira sistematsko iskopavanje lokaliteta te za to zadužuje Dimitrija Sergejevskog i Antu Kućana da vode istraživanje. Istraživanje je u nekom trenutku prekinuto i nikad nije završeno te je zbog toga priča o ovoj crkvi i lokalitetu ostala nedorečena, što je potaklo revizijsko istraživanje, provedeno 2015. godine kao dio terenske nastave studenata arheologije Sveučilišta u Mostaru. Istraživanje je provedeno pod vodstvom B. Marijanovića i D. Vujevića, a otkriveni su novi nalazi koji odgovaraju na većinu nedoumica koje Sergejevski iznosi tijekom svog osvrta na istraživanje.¹¹⁰

Prilikom prvog istraživanja otkopana je crkva dimenzija 11,37 x 11,60 m,¹¹¹ skoro kvadratnog oblika, čiji tlocrt (Slika 32) prema rasporedu prostorija uglavnom odgovara do sada opisanim kasnoantičkim crkvama s ovog područja. Revizijsko istraživanje potvrdilo je dotadašnje zaključke o dimenzijama i tlocrtu, no donijelo je nove spoznaje o sadržaju prostorija (Slika 33). Zidovi su građeni od neobrađenog kamena, a sama gradnja je dosta nespretna, tako da tlocrt crkve nije sasvim pravilan tj. zidovi joj nisu paralelni.

Unutrašnjost crkve podijeljena je na sjeverni, središnji i južni dio. Središnji dio sastoji se od prezbiterija (na tlocrtu označen sa "A"), naosa ("B") i još jedne prostorije ("C"). Prezbiterij (A) sastoji se od polukružne apside upisane u ravni začelni zid i pravokutnog prostora ispred apside koji je vjerojatno bio omeđen oltarnom pregradom.¹¹² U apsidi nije pronađeno temelja subselija, ali pronađen je temelj za bazament oltara. On je pronađen izvan crkve ali su ga istraživači nakon iskopavanja vratili na prvobitno mjesto¹¹³ gdje i danas stoji (Slika 34). Dimenzije bazamenta su 1x0,55 m, pravokutnog je oblika i ima četiri kvadratične udubine u koje su bili uglavljeni stupići

¹⁰⁹ Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959. str. 168-169

¹¹⁰ M. Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str. 222.

¹¹¹ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 169.

¹¹² Usp. Isto, str. 169-170.

¹¹³ Usp. isto, str. 169.

koji su nosili menzu. Tijekom istraživanja na prostoru prezbiterija nisu pronađeni ostaci menze, stupića ili oltarne pregrade, te Sergejevski prema tome zaključuje da je sav namještaj bio drveni.¹¹⁴ Tijekom revizijskih istraživanja je pak pronađen komad dekorativne plastike (Slika 35) koji dokazuje suprotno.

Prezbiterij je za 0,25m viši od naosa, a taj prijelaz ojačaj je sedrenim kamenom. Naos ("B") je pravokutnog oblika, a prilikom iskopavanja na cijelom prostoru naosa pronađeni su grobovi, točnije razbacane kosti.¹¹⁵ U revizijskom istraživanju se i na prostoru naosa našlo nekoliko ulomaka dekorativne kamene plastike.¹¹⁶ Prostorija "C" nepravilnog je oblika, a istočni zid joj se naginje prema naosu. Sergejevski ovdje pretpostavlja da se zid iskrivio zbog izgradnje grobnice. Također navodi kako nije moguće zaključiti je li prostorija C postojala od početka ili je naos pregrađen naknadno, no smatra kako je prostoriju C ispunjavala zidana grobnica, možda i na kat, jer se u prostoriji C pronašlo mnogo ostataka koji bi mogli pripadati grobnici. Također iznosi zaključak da je grobnica dograđena nakon završetka gradnje crkve, ali i dalje u kasnoj antici.¹¹⁷ Preciznije objašnjenje za gradnju grobnice i njen pretpostavljeni izgled Sergejevski ne nudi. Revizijska istraživanja pokazala su da se u prostorijama B i C zaista nalazi grobnica, ali ne onakva kakvu je zamišljao Sergejevski. Grobnica (na revizijskom tlocrtu, slika 33, označena sa "gr2") nalazi se ispod naosa u sjeverozapadnom kutu, a tijekom istraživanja zaključeno je da je grobnica izgrađena prije crkve.¹¹⁸ Radi se o kasnoantičkoj presvođenoj grobnici čiji su zidovi i svod bili žbukani, a unutra ima jednu klinu i kanal. Grobnica nije u potpunosti sačuvana, svod joj se skoro cijeli urušio, a unutar grobnice pronađene su razbacane kosti više osoba. Rušenje svoda grobnice rezultiralo je i rušenjem zida između prostorija B i C koji se nalazi neposredno iznad.¹¹⁹

U prostoriji C je u revizijskom istraživanju pronađena kamena klupa uz južni zid (Slika 36 – današnje stanje), koja dijelom leži na podnici a dijelom na kamenim pločama koje su pokrivale ulaz u grobnicu 2. Ispod prostorije C nalazio se ulaz u grobnicu 2 i hodnik ispred njega. Ulaz u grobnicu bio je zatvoren pločom s plitko urezanim križem sa proširenim krajevima krakova (Slika 37).¹²⁰

¹¹⁴ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 169.

¹¹⁵ Usp. isto, str. 170.

¹¹⁶ M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 225.

¹¹⁷ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 171.

¹¹⁸ M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 227.

¹¹⁹ Usp. isto, str. 227.

¹²⁰ Usp. isto, str. 228.

Sjeverni dio crkve podijeljen je na veću zapadnu prostoriju "D" i manju južnu prostoriju "E". Prostoriji D pristupalo se isključivo izvana sa sjeverne strane, što je i danas vidljivo zbog očuvanosti cijelih zidova prostorije. Po cijeloj prostoriji tijekom kopanja pronađeni su ostaci razbacanih kostiju bez priloga.¹²¹ Funkciju prostorije "D" Sergejevski nije mogao sa sigurnošću utvrditi, no revizijsko istraživanje otkrilo je u njenom istočnom dijelu krsni zdenac i potvrdilo tezu da se radi o krstionici.¹²² Krsni zdenac (Slika 38) je u dnu kružnog oblika, a vrh mu je vjerojatno bio heksagonalan, iako je iznad razine poda loše sačuvan pa se oblik ne može utvrditi sa sigurnošću. Značajna novost koja je također otkrivena revizijskim istraživanjem je to da zapadni i sjeverni zid prostorije D nisu organski vezani uz ostatak crkve, što bi moglo značiti da je dograđena naknadno.¹²³ Iz prostorije D pristupalo se istočnoj prostoriji E. Pod je u njoj morao biti nešto viši nego u D, čemu svjedoči stepenica ispred ulaza. S obzirom na to da je prostorija E bila otvorena i prema prezbiteriju, mogla je imati funkciju sakristije ili pastoforija. Južni dio crkve je skroz odvojen, tj. ne komunicira s ostatkom crkve, a ulaz u ovaj dio nalazio se u zapadnom dijelu južnog zida. U južnoj prostoriji (F) nalazi se zidana dvojna grobnica. Pristupa joj se stepenicama sa istočne strane, a za nju Sergejevski smatra da je dograđena naknadno ali za vrijeme kasne antike. Da je naknadno dograđena zaključio je po tome što se sjeverni zid grobnice odvojio od zida crkve, a prema načinu zidanja sa bačvastim svodom zaključuje da je bila kasnoantička.¹²⁴ Revizijsko istraživanje potvrđuje njegov zaključak o dataciji grobnica.¹²⁵ Grobnice (Slika 39) su dakle bačvasto presvođene, imaju skoro kvadratične ulaze (0,50 x 0,55 m). Grobnice su duboke 2,4m, južna je šira i ima dvije kline (Slika 40), dok je sjeverna uža i ima samo jednu (Slika 41). U dno dovratnika južne grobnice ugrađen je reljefno ukrašen kamen (Slika 42), spolija s neke druge antičke građevine.¹²⁶ U grobnicama su pronađene samo razbacane kosti, bez drugih nalaza.¹²⁷ Oko 150 m udaljeno od crkve, tijekom revizijskog istraživanja pronađena je još jedna kasnoantička grobnica slična dvojnoj grobnici pronađenoj u južnom dijelu crkve, također dvojna presvođena grobnica gdje jedan grob ima dvije kline i kanal, a drugi nema kline nego žbukom zaravnjen pod.¹²⁸

¹²¹ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 171.

¹²² M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 228.

¹²³ Usp. isto, str. 228.

¹²⁴ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 171.

¹²⁵ M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 230.

¹²⁶ Usp. isto, str. 230.

¹²⁷ D.Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 171.

¹²⁸ M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 233.

Revizijsko istraživanje pokazalo je da je na lokalitetu prvo izgrađena grobnica 2 pa na njoj crkva u dvije građevne faze.¹²⁹ Praksu izgradnje crkvi nad grobovima nalazimo na više mjesta (mauzolej Sv. Anastazija na Marusincu, crkva Gospe od Napuća na Lopudu, crkva u Dabravinama), a M. Rašić i J. B. Perica povezuju ju s privilegiranim ukopima. Pregradnja crkve mogla je biti uzrokovana gradnjom grobnice u južnom dijelu crkve ili gradnjom krstionice. Također se pokazalo da je sjeverni dio crkve služio kao krstionica, kao što je primjer i na drugim kasnoantičkim crkvama ovog područja. Prema nalazima kamenog namještaja, M. Rašić i J. B. Perica gradnju ove crkve vremenski smještaju u razdoblje 6. stoljeća.¹³⁰

¹²⁹ M. Rašić, J. B. Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 234.

¹³⁰ Usp. isto, str. 234.

NEREZI, ČAPLJINA

Uz antičku rimsku cestu koja je vodila iz Narone prema Diluntumu¹³¹ nalazili su se ostaci kasnoantičke crkve. Nerezi, lokalitet na kojem je crkva pronađena, danas su dio sela Tasovčići kod Čapljine. Sami prostor na kojem se crkva nalazila mještani zovu "Crkvine". Arheološko iskopavanje potaknuto je čestim nalazima rimskog crijepa i novčića, a provedeno je 1957. od strane Zemaljskog muzeja u Sarajevu, na čelu sa D. Sergejevskim i A. Kućanom.¹³² Na lokalitetu su prvo pronađeni srednjovjekovni grobovi, a ispod njih i kasnoantička crkva. Tlocrt crkve (Slika 43) pokazuje sličnosti sa do sada opisanim kasnoantičkim crkvama. Crkva je skoro kvadratičnog oblika, a dimenzije su joj 15,49 x 14,09 m. Zidovi su u vrijeme istraživanja bili dosta visoko očuvani tako da se moglo donositi zaključke o prolazima i komunikaciji prostorija. Podnica je pronađena u jako malim količinama, no dovoljno da istraživači vide da je bila izrađena od krupnog šodera i zalivena malterom.¹³³ Na lokalitetu je pronađen velik broj ulomaka tegula prema čemu Sergejevski zaključuje da je, kao i kod drugih crkvi s ovog područja, krov bio od tegula. Unutrašnjost crkve podijeljena je na središnji, sjeverni i južni dio. Središnji dio sastoji se od prezbiterija ("A") i naosa ("B"). Prostor prezbiterija (A) sastoji se od polukružno isturene apside i kvadratnog prostora ispred apside. Unutar apside pronađeno je grubo postolje za menzu od neobrađenog kamena, a na mjestu gdje Sergejevski pretpostavlja da bi mogla biti oltarna ograda pronađen je red neobrađenog kamenja (on pretpostavlja da su to ostaci temelja oltarne ograde). Prezbiterij je otvoren prema prostoriji "F" vratima širine 1m. Naos (B) je relativno malen u odnosu na dimenzije crkve, što je uobičajena pojava kod kasnoantičkih crkvi na prostoru današnje Hercegovine, a u njemu nije pronađeno značajnih ostataka. U naos se ulazilo isključivo iz narteksa ("C"), a u vratima koja su spajala te dvije prostorije pronađena je spolija koja je služila kao prag. Narteks je također malih dimenzija i za razliku od većine do sad navedenih crkvi kojima narteks ispunjava zapadni prostor u širini cijele crkve, ovdje narteks zauzima dio samo središnjeg dijela crkve u širini naosa. Zapadni zid narteksa je srušen pa nije bilo moguće ustanoviti širinu vrata no Sergejevski pretpostavlja da se u tom zidu nalazio glavni ulaz u crkvu. Sergejevski pretpostavlja i da je narteks bio otvoren prema južnoj prostoriji "I".¹³⁴ Sjeverni dio crkve podijeljen je u tri prostorije. Zapadnoj prostoriji ("D") moralo se pristupati izvana kroz sjeverni zid, koji nije sačuvan dovoljno da bi se utvrdila širina ulaza. O funkciji te prostorije Sergejevski pretpostavlja

¹³¹ Željka Pandža, Stanislav Vukorep, „Rimska cesta od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Cicina – Hum kod Trebinja“, u: Hercegovina – 2, 2016. str. 25-63.

¹³² Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959., str. 163.

¹³³ Usp. isto, str. 164.

¹³⁴ Usp. isto, str. 165.

da je služila kao predsoblje krstionici.¹³⁵ Kroz prostoriju “D” pristupalo se krstionici (“E”). Krstionica je u vrijeme iskopavanja bila najbolje sačuvana prostorija. Ona je imala nešto niži pod od ostatka crkve, a zidovi su joj bili pažljivije građeni. Unutrašnjost prostorije bila je oktogonalnog oblika¹³⁶, a unutra se nalazio zidani krsni zdenac križnog oblika (Slika 44). Krstionica je bila otvorena i prema istočnoj prostoriji “F”. U prostoriji F pronađeni su ostaci zida koji bi odgovarao istočnoj fasadi bazilike ali su ravni ostaci zida pronađeni jako nisko. S obzirom na to da je utvrđeno postojanje još jedne prostorije istočno od “F”, Sergejevski pretpostavlja da je zid koji omeđuje prostoriju “F” služio kao “niska pregrada ili prag između te dvije prostorije”.¹³⁷ Istočna prostorija “G” nepravilnog je oblika i vanjski zid joj je, prema Sergejevskom, stariji zid koji je iskorišten za gradnju te prostorije. Kada je riječ o funkciji tih prostorija, Sergejevski dolazi do istog zaključka kao i kod crkve u Mokrom: funkcija je memorijalnog karaktera. Tom zaključku u prilog ide nalaz dvije zidane grobnice u prostoriji “F”, iako ih Sergejevski smješta izvan okvira gradnje crkve (jedna je naslonjena na sjeverni i zapadni zid prostorije F i ukopana do pola u pod, a druga je u jugoistočnom uglu iste prostorije te je njena gradnja oštetila zid apside).¹³⁸ Južni dio crkve sastojao se od prostorija “I” i “H”. Zapadna prostorija “I” kvadratičnog je oblika i u nju se ulazilo iz nartekusa, Istočna prostorija “H” oblika je izduženog pravokutnika i puno je veća od prostorije “I”. Prostorija “H” nije bila povezana s naosom i pristupalo joj se isključivo iz prostorije “I”. Namjena tih prostorija nije poznata, a Sergejevski pretpostavlja da im funkcija nije bila vezana uz liturgijsku službu.¹³⁹

Srednjovjekovni grobovi pronađeni su na prostoru naosa (uglavnom kosti u neredu), sjeverozapadne prostorije “D” (također kosti u neredu), na prostoru krstionice tri kostura (položena oko krsnog zdenca i jedan unutra). O dataciji grobova pronađenih u prostoriji F ne donose istraživači precizne zaključke, osim da su grobovi prigradeni nakon završetka gradnje crkve.¹⁴⁰

Od pojedinih nalaza na prostoru crkve nije pronađeni ništa značajno. Osim spolija koji su služili kao prag vrata, nisu pronađeni drugi kameni ulomci. Nije pronađen nijedan nalaz dekorativne

¹³⁵ Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 165.

¹³⁶ To je jedina pronađena krstionica ovog oblika na prostoru današnje BiH, usp. isto, str. 167.

¹³⁷ Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 166.

¹³⁸ Usp. isto, str. 166.

¹³⁹ Usp. isto, str. 166.: tu pretpostavku navodi i za ostale kasnoantičke crkve na ovom prostoru koje imaju južne prostorije nepoznate funkcije.

¹⁴⁰ Usp. isto, str. 166.

kamene plastike, prema čemu Sergejevski zaključuje da je sav liturgijski namještaj (subselij, oltar i oltana ograda), ukoliko je postojao, bio izrađen od drveta.¹⁴¹

Pri dataciji crkve možemo se koristiti njenim tlocrtom, oblikom krstionice i nalazima slavenske keramike i srednjovjekovnih grobova. Dakle, prema nalazima keramike i grobova istraživači zaključuju da je crkva morala nastati prije dolaska Slavena, tj. prije druge polovice 6. stoljeća. Sergejevski također pretpostavlja da je crkva izgrađena nakon što je razoreno antičko naselje na istom lokalitetu, što se prema njegovom mišljenju vremenski podudaralo sa razorenjem antičkog kastruma na obližnjem Mogorjelu.¹⁴² Dakle, ako je antičko naselje razoreno oko 400. godine kad i Mogorjelo¹⁴³, crkva u Nerezima morala je nastati u 5. stoljeću ili najkasnije početkom 6. stoljeća, što se podudara s vremenom nastanka sličnih kasnoantičkih crkava na području gornjeg toka rijeke Neretve.

Do danas od kasnoantičke crkve u Nerezima nije ostalo ništa. Lokalitet na kojem je crkva iskopana, koji sam uz pomoć starijeg mještana M. Pervana koji se sjeća iskopavanja 1957. uspjela pronaći, danas je obrastao šikarom (Slika 45). Sav materijal crkve je, kako sam uspjela saznati od Željke Pandže¹⁴⁴ u zadnjih nekoliko godina iskopan od strane lokalnog stanovništva za potrebe gradnje kuća u novom naselju u blizini lokaliteta. Jedino što se na lokalitetu danas može pronaći su ulomci tegula i jedan polukružno obrađen kamen s kvadratnim udubinama (Slika 46), koji možda potiče iz crkve a možda iz nekog drugog objekta u blizini. S obzirom na to da je crkva cijela iskopana, nije o njoj moguće donositi nove zaključke te se moramo osloniti na ranije napisanu literaturu.

¹⁴¹ Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959., str. 165.

¹⁴² Usp. isto, str. 167.

¹⁴³ Basler, „Kasnoantičko doba“, 1984., str. 324.

¹⁴⁴ Viša asistentica na odjelu arheologije Filozofskog fakulteta u Mostaru, za potrebe recentnog istraživanja za svoju doktorsku disertaciju tražila je isti lokalitet i crkvu.

PROBLEMATIKA DVOJNE CRKVE

Dvojne bazilike (*basilicae geminae*) potakle su brojne rasprave u svijetu povijesti umjetnosti i arheologije, a svakako je najčešće pitanje bio razlog postojanja dviju crkava jedna do druge. Najranije dvojne bazilike grade se u prvoj polovini 4. stoljeća (dvojna bazilika u Aquileji, dvojna katedrala u Trieru).¹⁴⁵ Krajem 4. i početkom 5. stoljeća javljaju se dvojne bazilike u rimskoj provinciji Dalmaciji,¹⁴⁶ gdje je najraniji primjer episkopalni kompleks u Saloni. Salonitanski kompleks sastojao se od dvije trobrodne bazilike, a o njihovoj funkciji Nenad Cambi nagađa da je jedna služila za redovnu liturgiju a druga za sepulkralni kult.¹⁴⁷ Među češćim tezama o funkcijama crkve je i korištenje druge crkve za kult mučenika.

U kasnoj antici sve više se štiju sveci mučenici i njihovi grobovi, te se postavlja teza da se zbog rasta broja vjernika i štovanja relikvija i svetaca grade nove crkve pored već postojećih, posvećene određenom svecu mučeniku ili njegovim relikvijama (primjer dvojne bazilike u Puli gdje je glavna crkva posvećena djevici Mariji a crkva paralelna njoj relikvijama sv. Tome apostola).¹⁴⁸

Na prostoru gornjeg toka rijeke Neretve pronađena su dva primjera dvojnih crkava, tlocrtno nešto jednostavnijih od salonitanskih. Primjere dvojnih crkava na ovom području nalazimo na lokalitetu Mogorjelo, u sklopu rimskog kastruma u Čapljini, te u Žitomislićima pored Mostara. Dvojna crkva pronađena je i na lokalitetu Gradac u Posušju, no na tom primjeru je južna crkva prigradna u kasnijem razdoblju i ima nešto drugačije karakteristike. Kompleksi u Žitomislićima i Mogorjelu imaju neke zajedničke opće karakteristike: sjeverna crkva je složenijeg tlocrta, bogatije dekoracije i podijeljena je na više prostorija dok je južna jednostavnog tlocrta, nema puno dekoracije i ni u jednoj nije pronađen dokaz koji bi upućivao na postojanje oltara.¹⁴⁹ Osim navedenih primjera, na prostoru današnje BiH dvojnju crkvu nalazimo i u Turbama kod Travnika.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Richard Krautheimer, „Early Christian and Byzantine Architecture“, Baltimore, Maryland, Penguin Books, 1965., str. 22-24.

¹⁴⁶ Pascale Chevalier, Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de laprovince romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.. Rim: Ecole française de Rome, 1996., tome 2, str. 113.

¹⁴⁷ Nenad Cambi, „Antika“, Zagreb, naklada Ljevak, 2002. str. 224.

¹⁴⁸ Usp. Ejnar Dyggve, „povijest salonitanskog kršćanstva“, ur. Nenad Cambi i Tomislav Marasović, Književni krug, Split, 1996, str. 40-42.

¹⁴⁹ Usp. Basler, „Arhitektura kasnoantičkog doba..“, 1993., str. 139.

¹⁵⁰ Usp. isto, str. 117-118.

ŽITOMISLIĆI. MOSTAR

Pri analizi kasnoantičke arhitekture na prostoru današnje BiH, Đuro Basler navodi dvojnu crkvu u Žitomislicima kao bazilikalni¹⁵¹ kompleks koji sadrži hospicij i biskupsku rezidenciju.¹⁵² Lokalitet na kojem se nalazi kompleks u Žitomislicima, "Crkvine", danas je aktivno pravoslavno groblje, a zemljište je u vlasništvu manastira u Žitomislicima čiji su redovnici bili zaslužni za otkopavanje ovog kompleksa.¹⁵³ Redovnici su sredinom prošlog stoljeća otkrili kompleks i jedan njegov rub iskopali, a 1970. istraživanje je preuzeo kustos Tomislav Anđelić iz Muzeja Hercegovine u Mostaru skupa sa dr. Pavlom Anđelićem iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu.¹⁵⁴

Na lokalitetu su pronađeni ostaci koji se mogu datirati u raspon razdoblja od kasne antike do srednjeg vijeka, što upućuje na dugo korištenje lokaliteta. Tlocrt crkve (Slika 47) jedinstven je na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Crkve su pravilno orijentirane, istok-zapad, i ograđene su velikim pravokutnim dvorištem. Crkva je uklopljena u dvorište cijelom širinom, tj. krajnji sjeverni i južni zidovi crkava su ujedno i granice dvorišta. Sjeverno od crkvi nalazi se pravokutna zgrada za stanovanje (Slika 48). Kompleks dvojne crkve se sastoji od sjeverne i južne crkve. Sjeverna crkva kompleksnija je i veća te se sastoji od više prostorija. Nju možemo podijeliti na sjeverni i središnji dio. Središnji dio sastoji se od pravokutnog naosa ("A") i polukružno isturene apside u kojoj je smješten prezbiterij (na tlocrtu označen sa "a"). Na prostoru naosa pronađeni su sitni ostaci podnice, dovoljno da se može zaključiti da je bila od riječnih oblutaka i krečnog maltera.¹⁵⁵ Sjeverni dio sadrži krstionicu, isturenu polukružnu apsidu i istočno od nje prostoriju koja izlazi u pretpostavljeni katekumenej (prostor za katekumene).¹⁵⁶ Krstionica ("B") u sjeveroistočnom uglu ima krsni zdenac smješten u prostor apsidiole u sjevernom zidu. Krsni zdenac (Slika 49) je ukopan u zemlju, okruglog je presjeka i unutra se silazi stepenicama. Prema otisku oktogona u ostacima maltera u podu oko krsnog zdenca, T. Anđelić zaključuje da je oko njega bila oktogonalna ograda.¹⁵⁷ Iza krsnog zdenca je prolaz vodio u sjeveroistočnu prostoriju "E", čija funkcija nije poznata (Đ. Basler iznosi tezu da bi ona mogla biti apoditerij koji je služio za pripremu za krštenje),¹⁵⁸ a

¹⁵¹ I ove crkve se u svojoj literaturi naziva bazilikama, no slično prethodnim primjerima ove crkve su također jednobrodne stoga će se u ostatku teksta koristiti naziv "dvojna crkva" umjesto "bazilika".

¹⁵² Đ. Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986., str. 101.

¹⁵³ Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislicima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str. 293.

¹⁵⁴ Usp. isto, str. 294.

¹⁵⁵ Usp. isto, str. 294.

¹⁵⁶ Đ. Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986., str. 103.

¹⁵⁷ T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 294.

¹⁵⁸ Đ. Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986., str. 101.

iz koje se ulazilo u pretpostavljeni katekumenej.¹⁵⁹ Postojanju apsida uz krstionicu T. Anđelić ne pridaje posebno značenje, no takav primjer na ovim prostorima nalazimo još samo u kasnoantičkoj crkvi u Mokrom kod Širokog Brijega. Đ. Basler za sjevernu apsidu nagađa da bi mogla biti konsignatorij (*consignatorium*), prostor za podjelu sakramenta potvrde, a za crkvu u Mokrom D. Sergejevski tvrdi da taj prostor sa apsidom ima dvostruku funkciju, tj. da se koristi za potrebe krstionice ali i za kult mrtvih.¹⁶⁰ Krstionici se pristupalo još i iz narteksa, ali širina ulaza nije poznata jer zidovi nisu u potpunosti očuvani.¹⁶¹ Zapadni dio crkve zauzima narteks ("C") u obliku izduženog pravokutnika koji se proteže cijelom širinom sjeverne crkve. Iz narteksa je ulaz vodio u naos, krstionicu i u nenatkriveni prostor južno od crkve. Glavni ulaz u crkvu bio je kroz zapadni zid narteksa, dograđen u obliku pravokutnog hodnika i paralelan sa ulazom u naos (A).

Sjevernu i južnu crkvu spajaju dvije pravokutne prostorije između njih. Istočna prostorija ("D") vjerojatno je imala funkciju đakonikona i ona je spajala sjevernu i južnu crkvu. Zapadna prostorija ("E") je prema T. Anđeliću imala funkciju protezisa (prostorija za primanje žrtvenih darova),¹⁶² a prema ostacima zidova je moguće zaključiti samo da je imala ulaz sa zapadne strane. Njen sjeverni zid nije u cijelosti sačuvan pa ne možemo znati je li bila otvorena prema naosu.

Južna crkva sastoji se od naosa i narteksa. Naos ("H") je na istočnom dijelu zaključen isturenom apsidom u obliku potkove. Takav oblik apsida nije zabilježen na prostoru današnje BiH ni u jednoj drugoj kasnoantičkoj crkvi, no nijedan istraživač koji se bavi ovim spomenikom ne ističe potkovastu apsidu kao značajan nalaz.¹⁶³ Na zidovima južne bazilike nalaze se i pilastri organski vezani uz zidove, a za njih T. Anđelić pretpostavlja da su imali više dekorativnu nego konstrukcijsku ulogu.¹⁶⁴ Zapadni prostor crkve zauzima narteks ("I") koji je kvadratičnog oblika i otvoren je prema naosu. Narteks je otvoren i prema sjevernom nenatkrivenom prostoru (kao i naos sjeverne crkve) i prema zapadu gdje je vjerojatno bio glavni ulaz u crkvu, no mjere ulaza ne mogu se utvrditi zbog loše očuvanosti zida.¹⁶⁵

Zidovi južne crkve organski se nastavljaju na sjevernu, te prema tomu istraživači donose zaključak da su crkve građene istodobno.¹⁶⁶ Prostor između južne crkve i južne granice dvorišta zauzimaju

¹⁵⁹ Đ. Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986., str. 103.

¹⁶⁰ D. Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961.

¹⁶¹ T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 295.

¹⁶² Usp. isto, str. 297.

¹⁶³ T. Anđelić ju opisuje samo kao polukružnu apsidu dok ju npr. Đ. Basler uopće ne spominje

¹⁶⁴ Usp. T. Anđelić, „Kasnoantička bazilika...“, 1974.: kontrafori na zidovima postoje i na primjeru Cimske crkve no oni su sigurno imali konstrukcijsku ulogu

¹⁶⁵ T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 296.

¹⁶⁶ Usp. Isto, str. 294.

tri prostorije za koje T. Anđelić pretpostavlja da su naknadno dograđene.¹⁶⁷ U istočnu prostoriju ("K") ulazilo se kroz vrata u istočnom zidu, te se kroz tu prostoriju ulazilo u središnju prostoriju ("L"). Zapadna prostorija ("M") skroz je zatvorena, osim uskog prozora koji je gledao u prostoriju L. Funkcija tih prostorija nije utvrđena.

Na lokalitetu je pronađeno ukupno 126 ulomaka kamene plastike, od kojih je velika većina pronađena na prostoru sjeverne crkve. Zbog toga istraživači zaključuju da je većina kamene plastike pripadala sjevernoj crkvi dok je južna bila siromašna dekorativnom plastikom.

Pronađena kamena plastika uvedena je u inventar Muzeja Hercegovine, a za većinu ostataka koji nisu oštećeni do mjere neprepoznatljivosti T. Anđelić smatra da potiču s oltarne pregrade.¹⁶⁸ Dekorativni motivi su slični kao i kod ostalih kasnoantičkih crkava.¹⁶⁹ Pronađeni su ulomci s motivima lišća i grozdova vinove loze (Slika 50, Slika 51 - rekonstrukcija) sa profiliranim okvirom. Pronađeni su i ulomci s istim motivima okruženima lozicom (Slika 52 - motiv i Slika 53 - rekonstrukcija) te ulomak s motivom virovite rozete (Slika 54). Ova dva ulomka imaju isti profilirani okvir prema čemu T. Anđelić zaključuje da su mogli biti dijelovi bazamenta oltarne pregrade,¹⁷⁰ iako bi prema obliku i načinu oblikovanja mogli zaključiti da je riječ o pilastrima oltarne pregrade. Na dva različita ulomka se uz motiv lišća i grožđa vinove loze javlja i motiv ptice (Slika 56 - motiv i 57 - rekonstrukcija). Motiv ptice nalazimo i među kamenom plastikom cimske crkve. Ti ulomci su nešto tanji od do sada spomenutih i zbog toga T. Anđelić zaključuje da se radi o dijelovima pluteja oltarne pregrade. Osim motiva ptice, javlja se još jedan životinjski motiv koji također nalazimo i u Cimu, motiv janjeta. U Žitomisljima su pronađena tri ulomka na kojima su prikazani jaganjci (Slika 58 - motiv i 59 - rekonstrukcija). Nije utvrđeno čemu su pripadali ti ulomci. Još jedan motiv koji je pronađen na više ulomaka je tropruta pletenica s ukrasima izbušenog „oka“. Pronađena je na četiri ulomka (Slika 60) od kojih dva prema debljini i obliku okvira pripadaju istoj ploči. Pronađen je i ulomak kapitela ukrašen lozom s volutama i lišćem koje izgleda kao akantus. Kapitel je vjerojatno bio dio konstrukcije oltarne ograde.¹⁷¹

Sjeverno od same bazilike i granice dvorišta pronađena je zgrada za stanovanje pravokutnog oblika. Zgrada (Slika 48) se sastoji od istočne i zapadne velike prostorije, aneksa koji se proteže

¹⁶⁷ T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 296.

¹⁶⁸ Usp. Isto, str. 298.

¹⁶⁹ Ulomci su danas inventar Muzeja Hercegovine u Mostaru, a trenutno su u procesu restauracije te ih nije bilo moguće pregledati, fotografirati i izmjeriti. Kustos muzeja, mr. Edin Mulović, predviđa kako će ulomci biti gotovi sa restauracijom do kraja 2023. godine, kao i ulomci iz Cima.

¹⁷⁰ T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 298.

¹⁷¹ Usp. isto, str. 303.

cijelom dužinom uz južni zid prostorija te jedne male pravokutne prostorije uz sjeverozapadni kut zgrade. Postoje dva ulaza u zgradu, južni i sjeverni i oba vode u zapadnu prostoriju. U istočnu prostoriju ulazi se iz zapadne. Južni zid aneksa očuvan je sa zapadne i istočne strane, no sredina zida nije sačuvana pa se ne može zaključiti gdje je bio ulaz. U malu prostoriju uz sjeverozapadni kut zgrade nije zabilježen ulaz. Uz južni zid s vanjske strane naslonjene su stepenice.

Na prostoru bazilike pronađeno je nekoliko srednjovjekovnih grobova sa stećcima. Većina ih je pronađena u prostoru naosa južne crkve.¹⁷² U grobovima nisu pronađeni značajni prilozi koji bi ih mogli preciznije datirati. Na prostoru zgrade za stanovanje pronađeni su grobovi samo u prostoru južnog aneksa.¹⁷³

¹⁷² T. Anđelić, „Kasnoantička dvojna...“, 1977., str. 297.

¹⁷³ Usp. isto, str. 298.

MOGORJELO, ČAPLJINA

Na antičkom lokalitetu Mogorjelo, na kojem je ranije pronađen rimski kastrum i vila, pronađeni su ostaci dvojne kasnoantičke crkve (Slika 61). Ostaci crkava pronađeni su u jugozapadnom kutu kompleksa. Kompleks prvi sustavno iskopava Karlo Patsch koji ga smatra vojnim logorom, kastrumom. Nakon Patscha kompleks istražuju mnogi istraživači, između ostalih Ejnar Dyggve, Noël Duval, Edin Veletovac, Ivo Bojanovski i Đuro Basler koji daje detaljnu analizu crkvi na Mogorjelu. Recentno istraživanje Mogorjela objavili su 2022. godine Tin Turković i Nikolina Maraković. O karakteru kompleksa istraživači imaju različite tvrdnje, te je tako kroz povijest istraživanja kompleks shvaćan kao kastrum, kao privatna vila ili poljoprivredno imanje u vlasništvu crkve, ili kao kompleks koji sadrži i poljoprivredni i stambeni dio.¹⁷⁴ Novo istraživanje iznosi novo viđenje izvornog kompleksa Mogorjela kao administrativnog centra izgrađenog za specifične potrebe carstva.¹⁷⁵ Unutar granica kompleksa kasnije su izgrađene dvije crkve. Crkve su jako loše sačuvane i djelomično su njihovi ostaci razoreni u istraživanjima kastruma pod vodstvom dr. Karla Patscha 1893. godine (Slika 62, stanje 1902.).¹⁷⁶

Kao što je slučaj u Žitomislčićima, sjeverna i južna crkva građene su paralelno jedna drugoj (Slika 63 - rekonstrukcija) i sjeverna je imala složeniji tlocrt (Slika 64). Dimenzija sjeverne crkve su 21,40 x 14 m, a južne crkve 21,40 x 10,40 m. Crkve su građene od kamena sa ruševina antičke građevine, a pokrivene su bile crijepom koji je također mogao biti sa iste građevine.¹⁷⁷

Sjeverna crkva bila je podijeljena na sjeverni, središnji i južni dio. Širinom zapadnog dijela crkve protezao se trijem dubok 2,40 m kojeg su činile tri povezane prostorije (na tlocrtu označene sa "A"). Trijem je bio otvoren prema zapadu sa četiri prolaza, na sjeveru je bio zatvoren a južni dio zbog loše očuvanosti nije bilo moguće analizirati. Iz istog razloga nemoguće je utvrditi kako je portik komunicirao s naosom. U planu K. Patscha napomenuto je kako trijem nije organski povezan sa zidovima narteksa ("B"), što Đ. Baslera navodi na zaključak da je crkva originalno izgrađena bez portika.¹⁷⁸ S obzirom na to da je južna crkva dužinom jednaka sjevernoj crkvi s portikom, Đ. Basler iznosi tezu da je, ako je portik dograđen naknadno, južna crkva dograđena istovremeno s njim, točnije da je prvobitni plan uključivao samo sjevernu crkvu a da je južna

¹⁷⁴ Edin Veletovac, „Osvrt na arhitektonski kompleks Mogorjelo kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća“, *Acta Illyrica*, Godišnjak udruženja BATHINVS, god 2/br2, Sarajevo 2018., str. 318-324.

¹⁷⁵ Tin Turković, Nikolina Maraković, „The Castellum in Mogorjelo: a contribution to a Long-Lasting Debate“, *Ars Adriatica* 12/2022., str. 23.

¹⁷⁶ Đ. Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, u: *Naše starine V*, Sarajevo 1958., str. 45-62.

¹⁷⁷ Usp. isto, str. 46.

¹⁷⁸ Usp. Isto, str. 48.

dograđena kasnije zbog drugačijih liturgijskih potreba.¹⁷⁹ U prostoriji “B” Basler vidi narteks. Narteks je povezan sa naosom i prostorijom “D”, te po položaju i komunikaciji s drugim prostorijama odgovara rasporedu drugih kasnoantičkih crkava u okolici. Prostorija na tlocrtu označena sa “C” predstavlja prezbiterij i naos. Ona zauzima pravokutni prostor na istoku zaključen isturenom polukružnom apsidom. Basler pretpostavlja da se oltar nalazio “ispred pregrade između naosa i apside, možda jednim dijelom konstruktivno povezan za njen srednji dio”¹⁸⁰, jer smatra da je prostor apside premalen za smještanje oltara. Sjeverna prostorija na tlocrtu označena sa “D” bila je dio trijema i vodila u prostorije B i E.

Ostatak sjevernog dijela crkve zauzimaju prostorije E i F. Prostorija E imala je funkciju krstionice, a veliki dio prostorije ispunjavao je krsni zdenac u obliku križa. Pod krstionice bio je niži od poda u ostatku crkve, a sačuvano dno krstionice bilo je, prema Baslerovim proračunima oko 1 m niže od razine poda. Zbog dubine zdenca Basler pretpostavlja da je bio namijenjen krštenju odraslih osoba. Nalaz dvije ornamentirane ploče (Slika 65) ukazuje na postojanje oktogonalne ograde (Slika 66 - rekonstrukcija), za koju Basler smatra da je mogla stajati samo u krstionici. Krstionica je bila otvorena prema prostorijama D i F. Funkcija prostorije F nije utvrđena, a vodeći se sličnim primjerima iz Klobuka i Lepenice, kao moguću funkciju Basler navodi funkciju memorije.¹⁸¹

Južna prostorija crkve sačuvana je samo u temeljima, stoga se ne može zaključivati o njenoj funkciji i komunikaciji s portikom. Jedino što Basler iznosi kao siguran zaključak je to da prostorija G nije bila otvorena prema naosu (C).¹⁸² Naslonjene na istočni zid crkve, sa sjeverne i južne strane apside nalaze se grobne komore. Južno od apside je uza zid naslonjena jedna, označena brojem 1. Sjeverno od apside su dvije grobne komore označene brojevima 2 i 3. Komore 1 i 2 organski su vezane uz zid crkve prema čemu Basler zaključuje da su istovremene, a komora 3 naknadno je dozidana.

U blizini crkve pronađen je sarkofag (Slika 67) koji prema Basleru možda potiče iz grobne komore 1. Sarkofag je sličan primjerima pronađenim pored samostanske crkve u Slanom, a koji su datirani u drugu polovicu 5. stoljeća, prema čemu se i ovaj može datirati u isto razdoblje.¹⁸³

Južna crkva tlocrtno je jednostavnija od sjeverne i sastoji se od samo dvije prostorije, naosa sa prezbiterijem i narteksa. Ona je očuvana uglavnom u temeljima. Narteks (“H”) je dubine oko 2,60

¹⁷⁹ Đ. Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, u: Naše starine V, Sarajevo 1958., str. 49.

¹⁸⁰ Usp. isto, str. 50.

¹⁸¹ Usp. isto, str. 50-51.

¹⁸² Usp. isto, str. 50.

¹⁸³ Usp. Isto, str. 56.

m i za njega Basler postavlja pitanje je li možda bio izveden kao trijem, kao što je to slučaj na sjevernoj crkvi. Prostorija "I" služila je kao prezbiterij i naos i bila je otvorena prema zapadu, no Basler ostavlja otvorenu mogućnost i da je komunicirala s južnom prostorijom sjeverne crkve (G), jer napominje kako zbog loše očuvanosti cjelokupnog kompleksa nije moguće sa sigurnošću utvrditi komunikaciju prostorija i crkava međusobno.¹⁸⁴

Na lokalitetu je pronađeno više komada dekorativne kamene plastike. Pronađeni su tako arhitektonski elementi (dijelovi stupova i imposta – Slika 68) i dijelovi dekoriranog liturgijskog namještaja. Od ukrašenih komada valja izdvojiti fragment nadvratnika ukrašen motivom vinove loze i ptice (Slika 69). Takve motive nalazimo i na drugim lokalitetima u blizini (Potoci, Cim, Žitomislići). Obrađen je samo prednji dio nadvratnika s reljefom te zaglađeni donji dio, a ostale strane bile su grubo obrađene i uglavljene u zid.¹⁸⁵

Crkve prema Basleru pripadaju razdoblju 5. stoljeća. Dataciju zaključuje prema načinu zidanja, kamenoj plastici, dubokom krsnom zdencu i spomenutom sarkofagu.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Đ. Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, u: Naše starine V, Sarajevo 1958., str. 51-52.

¹⁸⁵ Usp. Isto, str. 53.

¹⁸⁶ Usp. isto, str. 57.

GRADAC, POSUŠJE

Na lokalitetu „Crkvine“ u mjestu Brižak, u Gracu kod Posušja, na mjestu gdje je danas aktivno katoličko groblje, pronađeno je nekoliko nalaza srednjovjekovnih stećaka te ostataka građevina iz rimskog doba i srednjeg vijeka. Ostaci su naveli na zaključak da se na ovom lokalitetu nalazi i kasnoantička građevina, te je Petar Oreč organizirao sa lokalnim stanovnicima iskapanje 1968. i o tome napisao izvješće, objavljeno u Glasniku Zemaljskog muzeja 1982. godine.¹⁸⁷ Na lokalitetu je do kraja arheološkog istraživanja pronađena dvojna crkva i 11 grobova unutar i neposredno ispred crkve. Lokalitet je iskopan, konzerviran i djelomično restauriran do 1975. godine. Arheološko istraživanje je 1972. službeno preuzeo Zemaljski muzej i kustos Pavao Anđelić na zahtjev P. Oreča u svrhu očuvanja ostataka nakon što je 1970. donesena odluka o proširenju groblja na dio gdje su pronađeni ostaci. Iskopavanje je počelo na sjeverozapadnom uglu crkve, te je prvo iskopana grobnica uz zapadni zid, zatim južni i zapadni vanjski zidovi te na kraju sjeverni dio crkve sa krstionicom i apside.¹⁸⁸

Crkve su nastale u dvije faze, prvo je izgrađena veća crkva sa krstionicom, a kasnije je na nju naslonjena manja crkva. Na to upućuje razlika u gradnji (veća crkva je građena priklesanim kamenjem u redovima, a manja crkva je nemarnije građena i nije ožbukana s vanjske strane kao veća) i činjenica da je južna crkva naslonjena na veću crkvu. Materijal za gradnju obje crkve potiče iz obližnjeg kamenoloma u Gracu. Crkva je u literaturi navedena kao bazilika, no njenom tlocrtu i rasporedu prostorija više odgovara ranije navedeni termin „kompleksna crkva“. Crkva je orijentirana pravilno (istok-zapad), blago nakošena u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Na prostoru crkve i neposredno oko nje pronađeni su grobovi koji nisu istovremeni sa gradnjom crkve.¹⁸⁹

Tlocrt (Slika 70) se sastoji od veće crkve koja sadrži prezbiterij, naos i narteks u središnjem dijelu te krstionicu, đakonikon i prostoriju nepoznate funkcije u sjevernom dijelu, i manje crkve koja je jednostavnija i sastoji se od apside i naosa. Tlocrtno je ova crkva nešto drugačija od ostalih kasnoantičkih crkava na prostoru Hercegovine. Vidljiva razlika je prvenstveno u tome što su apside upisane u ravno začelje (takav primjer nalazimo u Docima kod Ljubuškog¹⁹⁰ i u sjevernom dijelu crkve u Mokrom¹⁹¹). Od drugih dvojnih crkava na ovom području (Mogorjelo, Žitomislići) razlikuje se u veličini južne crkve i dvije faze gradnje.

¹⁸⁷ Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str. 55-85.

¹⁸⁸ Usp isto, str. 55-56.

¹⁸⁹ Usp isto, str. 57.

¹⁹⁰ D. Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, 1959.

¹⁹¹ D. Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, 1961.

Dimenzije veće crkve su 17,40 m x 11,20 m. Apsida veće crkve (na tlocrtu označena sa „A“) je polukružna i upisana u četvrtasto začelje crkve. U podu u sredini apsida nalazi se pravilna kvadratična rupa u kojoj je možda stajao ugrađen oltar, no ostaci oltara nisu pronađeni.¹⁹² Između apsida i oltarne pregrade nalazio se prostor dugačak 2 m koji P. Oreč definira kao kor, iako bi ga bilo ispravnije zvati bemo (povišeni prostor u svetištu u kojemu je smješten oltar). Uz zidove apsida i beme pronađeni su ostaci kamenih klupa, a između njih dijelovi stupića. U apsidi i na području beme pronađen je pod, ali u njemu nisu pronađeni temelji klupa i oltarne pregrade, prema čemu P. Oreč zaključuje da su i klupe i ograda stajali na podu ili na drvenom postolju.¹⁹³

Iz svetišta („A“) u đakonikon („E“) vode vrata, a klupa u koru služi kao stepenica. Naos („B“) je kvadratičnog oblika i ima dimenzije 5,7 m x 7,6 m. Zid između narteksa i naosa nije u potpunosti sačuvan te se ne može sa sigurnošću reći gdje je bio prolaz u naos, no pretpostavka istraživača je da se ulaz nalazio na sredini pregradnog zida. Između naosa i krstionice („D“) nije pronađen ostatak zida te se ne može sa sigurnošću utvrditi postojanje pregradnog zida ili komunikacije između te dvije prostorije. U narteksu („C“) je pronađen prag vrata izrađen od korčulanskog mramora. On nije sačuvan u cijelosti pa se ne može utvrditi širina ulaza, a prema očuvanosti zida zaključeno je da se ulaz nalazio na sredini zida.¹⁹⁴

Sjeverni dio crkve sastoji se od krstionice, đakonikona i još jedne prostorije nepoznate funkcije. Krstionica („D“) zauzima zapadni dio sjevernog prostora crkve, a s obzirom na to da između krstionice i naosa te narteksa nisu sačuvani zidovi, ne može se donijeti zaključak o komunikaciji krstionice sa tim prostorijama. Krsni zdenac nalazi se uz istočni zid krstionice. Zdenac je križnog oblika, dva kraka su ravna, a dva polukružno zaključena. U istočnom zidu krstionice nalazi se prolaz u đakonikon. Zidove đakonikona („E“) nije bilo moguće otkopati u cijelosti jer se na sjeveroistočnom uglu crkve nalaze grobovi. Đakonikon je otvoren prema prezbiteriju i krstionici, a istočno od njega se možda nalazila još jedna prostorija, na tlocrtu označena sa „F“. Prilikom istraživanja pronađeni su tragovi paljevine u kojima se naziru ostaci greda. Prema tome P. Oreč zaključuje da je između prostorija „E“ i „F“ postojala drvena pregrada. Također, u prostoriji „F“ nije pronađen trag poda, prema čemu isti autor pretpostavlja da je pod bio od drveta.¹⁹⁵

Naslonjena na južni zid veće crkve nalazi se manja, južna crkva. Dimenzije manje crkve su 13,10 m x 4,60 m. Ona je jednostavnijeg tlocrta i sastoji se od prezbiterija i naosa. Kao i kod veće crkve,

¹⁹² P. Oreč, „Ranokršćanska dvojna...“, 1982., str. 59.

¹⁹³ Usp. isto, str. 59-60.

¹⁹⁴ Usp. isto str. 60.

¹⁹⁵ Usp. Isto, str. 61.

apsida je upisana u ravno začelje. Prezbiterij (na tlocrtu označen sa „A“) se sastoji od apside i kora. Granicu između prezbiterija i naosa činila je oltarna pregrada od koje su ostali sačuvani samo temelji ukopani u zemlju. Pod je slabo očuvan, ali dovoljno da se može vidjeti kako je pod u prezbiteriju 8 cm viši od poda u naosu, a pod manje crkve je oko 0,60 m niži od poda veće crkve.¹⁹⁶ Osim temelja, nisu pronađeni drugi ostaci oltarne pregrade. Pronađeni su ostaci dekorativne plastike s križem (Slika 71), ulomci ploče i komad natpisne ploče. U naosu („B“) je pod očuvan svugdje osim uz sjeverni zid crkve, gdje je kasnije raskopan za grobove. Ulaz u crkvu vjerojatno je bio na zapadnom zidu, ali širina vrata nije utvrđena.¹⁹⁷ Na prostoru obje crkve pronađeni su komadi tegula, prema čemu se može zaključiti da su crkve bile pokrivene crijepom.¹⁹⁸ Veću crkvu istraživač datira u polovicu 4. ili početak 5. stoljeća, a manju u kraj 5. i početak 6. stoljeća. Rušenje crkava datira istovremeno u 6. ili početak 7. stoljeća.¹⁹⁹

Grobovi su pronađeni unutar prostora crkve i neposredno ispred. Grobovi nisu istovremeni s crkvom nego su kasniji. Praksu pretvaranja kasnoantičkih crkava u groblja u srednjem vijeku nalazimo i na drugim lokalitetima (npr. Žitomislići, Nerezi). U slučaju ove crkve, radi se o deset grobova i jednoj grobnici na svod (kripti) koja je ukopana u zemlju. Grob označen sa 1 je kripta koja se nalazi ispod naosa i prezbiterija veće crkve (Slika 72). Radi se o zidanoj presvođenoj grobnici kojoj se pristupa stepenicama uz zapadni zid (Slika 73). U istočnom dijelu grobnice pronađen je kovčeg od mramornih ploča sa kostima, a na zidovima su pronađene police. Između polica pronađeni su ostaci sloja žbuke plave boje.²⁰⁰ Na stepenicama su pronađena mramorna vrata koja su s jedne strane profilirana, a unutar grobnice dijelovi mramornog stupića i srebrna fibula s prikazom životinje (slika 74). Mramorni ulomci vjerojatno su spoliji sa antičkih građevina. Kripta je prema P. Oreču nastala nakon rušenja crkve, što je zaključio prema naznakama razbijanja poda crkve oko grobnice i plavom osliku na unutrašnjim zidovima te nalazima keramike i metalnih ulomaka iz srednjeg vijeka.²⁰¹ Srebrna fibula zanimljiv je nalaz, ne može se točno utvrditi o kojoj životinji je riječ (zec ili srna), a slični nalazi pronađeni su u Saloni i Trstu. Ovaj tip kopče Joachim Werner naziva langobardskim kopčama i datira ih u 6. ili 7. stoljeće, a Oreč iznosi teoriju da je

¹⁹⁶ P. Oreč, „Ranokršćanska dvojna...“, 1982., str. 61.

¹⁹⁷ Usp. isto, str. 62.

¹⁹⁸ Usp. isto str. 58.

¹⁹⁹ Usp. Isto, str. 81.

²⁰⁰ Usp. isto, str. 63.

²⁰¹ Usp. Isto, str. 62.

fibula iz Graca nešto starija (možda iz 5. ili 6. stoljeća) zbog ljepše tehničke obrade te da je moguće da potiče iz Salone ili Narone, ali možda i iz neke lokalne radionice.²⁰²

Kronologiju gradnje crkve i grobnice P. Oreč ne dovodi u pitanje te zaključuje da je sasvim sigurno grobnica kasnija od crkve i da je uzidana nakon rušenja crkve.²⁰³ No, u crkvama u Docima, Dabrinama i Rivinama nalazimo ispod kasnoantičkih crkava grobnice za koje istraživači smatraju da su građene ranije od same crkve tj. da je crkva podignuta na grobovima,²⁰⁴ što bi mogao biti slučaj i kod ove crkve. Takva kronologija gradnje, ako uzmemo u obzir dataciju crkve, objasnila bi nalaz srebrne fibule u dnu kovčega grobnice. U naosu je pronađen još jedan grob, u sjeverozapadnom kutu naosa, na tlocrtu označen brojem 2. Grob je bio pokriven mramornim pločama a unutar groba je pronađen kostur jedne osobe. Uz zapadni zid krstionice nalazi se grobnica broj 3, u kojoj su pronađena samo tri kostura. U narteksu je također pronađen samo jedan grob u kojem su pronađeni srednjovjekovni nožić i čavli. Grobovi 5 i 6 pronađeni su ukopani uz sjeverni zid manje crkve. U grobu 6 pronađene su srednjovjekovne ostruge ukrašene rozetama.²⁰⁵ Ispred crkve pronađeno je još pet grobova, od kojih su dva neposredno ispred zapadnog pročelja velike crkve (označeni sa brojevima 10 i 11) te tri groba zapadno od manje crkve (grobovi 7, 8 i 9). Grobovi su ukopani u ruševine i zemlju, uz njih su pronađeni komadi zemljanih posuda, stakla i obrađenog kamenja. Nalazi grobova datirani su u srednji vijek.²⁰⁶

Na prostoru crkve i oko nje pronađeno je još nekoliko nalaza koji upućuju na aktivnosti u srednjem vijeku. Od njih je značajno istaknuti tri ploče s natpisom i pozlaćeni prsten s monogramom IHS. Ploče su izrađene od miljevine, na dvije je bio natpis na glagoljici a na jednoj natpis na bosančici. Ploče sa glagoljskim natpisom Dr. Branko Fučić datira u 12. ili 13. stoljeće.²⁰⁷ Natpis sa slovima bosančice identificirao je Ćiro Truhelka kao brzopisnu minuskulu koja se u Humskoj zemlji koristi u 14. i 15. stoljeću, a u Dalmaciji još u 17. i 18. stoljeću, što je dokaz korištenja prostora crkve do kasnog srednjeg vijeka.²⁰⁸ Natpis nije moguće pročitati pa ostaje otvoreno pitanje kako se taj natpis našao u Gracu, kada ga treba datirati i koje je njegovo značenje. Ispred veće crkve pronađen je pozlaćeni prsten s ukucanim križem i monogramom „IHS“ te znakom ljiljana (Slika 75).

²⁰² P. Oreč, „Ranokršćanska dvojna...“, 1982., str. 71.

²⁰³ Usp. isto, str. 62.

²⁰⁴ M. Rašić, J.B. Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018., str. 235.

²⁰⁵ Usp. isto, str. 64.

²⁰⁶ Usp. isto, str. 64-65.

²⁰⁷ Usp. isto, str. 74.

²⁰⁸ P. Oreč, „Ranokršćanska dvojna...“, 1982., str. 69-70.

Pronađen je samostalno, bez okolnih nalaza te ga je stoga teško datirati, no autor pretpostavlja dataciju u 14. ili 15.stoljeće. ²⁰⁹

Crkva je djelomično konzervirana 1975. godine, a za restauraciju je uglavnom korišten materijal iskopan prilikom istraživanja arheološkog lokaliteta. ²¹⁰

²⁰⁹ P. Oreč, „Ranokršćanska dvojna...“, 1982., str. 76.

²¹⁰ Usp. isto, str. 80.

DANAŠNJE STANJE SPOMENIKA

Ostaci materijalne kulturne baštine na prostoru Bosne i Hercegovine u većini slučajeva su zanemareni. Lokalizacije koji su istraženi i djelomično konzervirani ostavljeni su u takvom stanju te se o njima jako rijetko vodi kontinuirana briga. Mnogi spomenici nisu temeljito istraženi, a neki lokalizacije na kojima se možda nalaze ostaci relevantni za kasnoantičko naslijeđe polako padaju u zaborav. Postoji mnogo razloga zašto su zaštita i očuvanje kulturnih spomenika u BiH u tako lošem stanju (ratna razaranja, manjak sredstava za obnovu, neinformiranost o značenju i važnosti čuvanja spomenika...), no kao najveći problem postavlja nepostojanje interesa na državnoj razini. Naime, Bosna i Hercegovina na državnoj razini nikada nije donijela zakon o zaštiti kulturno-povijesnog naslijeđa. Briga o spomenicima i njihovoj zaštiti podijeljena je na entitetsku razinu, (dakle u nadležnost Federacije BiH i Republike Srpske), a u Federaciji BiH dodatno na županijsku/kantonsku, što u praksi znači da svaka županija zasebno određuje način postupanja prema kulturno-povijesnoj baštini.²¹¹ Jedino tijelo koje je zaduženo za zaštitu kulturno-povijesne baštine na razini države je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika. Odluka o formiranju te komisije dio je *Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini* (Daytonski mirovni sporazum).²¹² Rezultati rada te komisije uglavnom se svode na papirologiju. Komisija je od početka djelovanja 2001. uvrstila preko 900 stavki na listu nacionalnih spomenika.²¹³

No, vrlo malo se poduzelo u svrhu fizičkog očuvanja tih spomenika. Neki primjeri toga već su navedeni u radu, kao što je destrukcija kasnoantičke crkve u Nerezima (Slika 45). Crkva je nestala u procesu izgradnje obližnjeg naselja jer je, prema iskazima lokalnih ljudi, korištena kao izvor građevinskog materijala. Primjer potpunog nestanka crkve predstavlja i dvojna crkva na Mogorjelu, koja se danas u okvirima kastruma ne može locirati, kao što je vidljivo na slici 76. Kasnoantičke crkve u okolici Mostara bile su jedna od tema na skupu povjesničara umjetnosti Hercegovine 2016. godine upravo zbog nedostatka zaštite lokaliteta.²¹⁴ Navedeni su neki problemi s kojima se suočavaju arheološki lokalizacije, kao što su nepostojanje dokumentacije o konzervatorskim zahvatima, uništavanje pokretnog materijala tijekom domovinskog rata, nepristupačnost i zapuštenost lokaliteta, neoznačenost i neinformiranost lokalnog stanovništva te podjela spomenika na nacionalnoj i religijskoj osnovi.²¹⁵

²¹¹ Službeni list Bosne i Hercegovine, br. 1/02 i 10/02, 2001.

²¹² General framework agreement for peace in Bosnia and Herzegovina, 1995.

²¹³ <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?>

²¹⁴ Tatjana Mićević-Đurić, „Zakonski i institucionalni okvir zaštite kulturno-povijesnoga naslijeđa u Bosni i Hercegovini“, u: Bilten DPUmH 1/6 (11), Mostar, travanj 2016., str. 5-15.

²¹⁵ Valerija Soldo Rešetar, „Zanemareni spomenici“, u: Bilten DPUmH 1/6 (11), Mostar, 2016., str. 15-19.

Možda najviše štete uzrokovano je time što spomenici dobivaju „pripadnost“, čime postaju predmet destrukcije, ali to se više odnosi na kasnije spomenike. Arheološki lokaliteti iz starijih povijesnih razdoblja zanemareni su jer ne pripadaju nikome, tj. lokalno stanovništvo se ne poistovjećuje s njima i tretira ih se kao da ne postoje. To je jako dobro vidljivo prema današnjem stanju spomenika.

Primjer nepristupačnog terena je Cimska crkva (Slika 77) koju možete pronaći jedino ako znate točno gdje se nalazi, jer joj se pristupa kroz dvorište privatne kuće. Ostaci crkve su u potpunosti zaklonjeni gradnjom privatnih kuća, a na samom lokalitetu nalazi se info ploča. Jedini način za očuvati vizuru spomenika bio bi kupnja okolnog zemljišta, no to danas nije moguće jer je okolica spomenika već pretvorena u naselje. Održavanje lokaliteta odgovornost je okolnog stanovništva. Arheološki ostaci u Žitomislčićima zapušteni su i obrasli. Nalaze se na rubu aktivnog pravoslavnog groblja, a između zidova raste grmlje i drveće (Slika 78) koje dodatno uništava temelje i narušava izgled ostataka te otežava pristup lokalitetu. Crkva u Mokrom, iako konzervirana i očuvana od daljnjeg uništavanja, danas je uglavnom igralište za djecu. Jednom godišnje na lokalitetu se održava misa. Okolicu lokaliteta održava lokalno stanovništvo (Slika 79). Lokalitet u Vojnićima nikad nije detaljno istražen, a danas je osuđen na propast, teško mu je pristupiti i urušava se. Lokalitet u Gracu narušen je širenjem aktivnog groblja (Slika 80), a za njegovo održavanje odgovorna je župna zajednica. Lokalitet u Docima (Slika 81) revizijski je istražen 2015. godine. Voditelji revizijskog istraživanja pozivaju na organizaciju revizijskih istraživanja i na drugim lokalitetima i to predlažu kao jedan od načina rasvjetljavanja povijesti ovog prostora, čuvanja kulturne baštine i brige za istu.²¹⁶ Druge smjernice koje se navode za zaštitu spomenika uglavnom pozivaju na odgovornost komisije i regionalnih zavoda za zaštitu spomenika, no s obzirom na nepostojanje državnih zakona i regulativa, odgovornost se prebacuje s jednog zavoda na drugi. Također, ne postoje sankcije za nepoštivanje odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika. Zbog ovih, i mnogih drugih razloga, stanje kasnoantičkih spomenika u Bosni i Hercegovini sve je gore i ne vide se naznake poduzimanja zaštitnih mjera u bliskoj budućnosti.

²¹⁶ M.Rašić, J.B.Perica, „Starokršćanski kompleks...“, 2018.

ZAKLJUČAK

Građevine analizirane u ovom radu bitan su dio povijesti i kulture BiH, te pomažu u shvaćanju običaja i života u razdoblju kasne antike. Datiranjem gradnje, korištenja i propasti ovih spomenika možemo donositi zaključke o promjenama koje su zahvaćale ove prostore, posebice širenje kršćanstva i gradnju spomenika tijekom 5. i 6. stoljeća, ali i promjene koje su bile uzrokovane pritiskom Avara i Slavena te njihovim trajnim naseljavanjem već krajem 6. i početkom 7. stoljeća. Trendove koje vidimo u zaleđu provincije Dalmacije možemo pratiti i u velikim centrima Saloni i Naroni, odakle i potječu nove ideje za gradnju i ukrašavanje spomenika. Današnje stanje istraženosti spomenika nudi nepotpunu sliku o kasnoantičkom životu i kršćanskoj aktivnosti na području gornjeg toka rijeke Neretve.

U ranijim istraživanjima, opisu i analizi spomenika, mogu se pronaći nepotpuna objašnjenja i krivi navodi, poglavito u korištenju terminologije. U ovom radu se stoga osvrćemo i na korištenje termina „bosanskohercegovačka bazilika“, te predlažemo korištenje termina „kompleksna crkva“ koji bolje odgovara tlocrtu crkava i rasporedu prostorija u njima.

Nepotpunost izvornih istraživanja dokazana je ponajviše u revizijskim istraživanjima koja su u slučaju spomenika u Mokrom i Docima sasvim promijenila viđenje spomenika i donijela sasvim nove zaključke, drugačije od izvornih pretpostavki. Uzimajući u obzir da je većina spomenika koji nisu revidirani izvorno istražena nepotpuno (primjerice u Klobuku), ili uopće nije istražena (pretpostavljena crkva u Potocima), kao i činjenicu da su lokaliteti istraživani prije više od pola stoljeća, moramo se složiti sa uputom M. Rašice i J. B. Perice koji pri revizijskom istraživanju crkve u Docutvrde da je jedini način cjelovitog shvaćanja spomenika i boljeg razumijevanja konteksta kulturne baštine i povijesti revizijsko istraživanje spomenika. Jasno je da većinu spomenika s ovog prostora treba revidirati i ako uzmemo u obzir sve nove zaključke iznesene samo iz njihovog revizijskog istraživanja (pronalazak krstionice, rješenje pitanja o postojanju grobnice na prostoru narteksa i naosa, nova interpretacija kronologije gradnje spomenika i sl.).

Pojedinačna analiza spomenika na području Neretvinog toka između Konjica i Čapljine predstavlja skup podataka o svim kršćanskim spomenicima pronađenima na ovom prostoru u kasnoj antici, te kao takav može poslužiti kao polazna točka za dalja istraživanja kasnoantičkog kulturnog pejzaža na prostoru današnje BiH.

Ovakav pregled spomenika otvara mogućnosti za detaljniju analizu pojedinačnih spomenika, ali i njihovu klasifikaciju u uže kategorije, kako prema tipologiji same arhitekture tako i prema nekim specifičnostima unutar pojedinih crkava. Neke od tih specifičnosti su oblikovanje krstionice

(jednostavan prostor ili elaboriran, poligonalni) i oblik krsnog zdenca unutar nje (kružni, ovalni, križni), te raspored bočnih prostorija i dodatnih prostorija koje izlaze iz osnovnog perimetra crkve. Osim prema arhitektonskim oblicima, prostorije se može analizirati i klasificirati po pitanju funkcije, što se posebno odnosi na južne bočne prostorije kompleksnih crkava te na dodatne prostorije kakve nalazimo npr. uz konhu crkve u Cimu, a u kojima nije pronađeno nikakvih nalaza koji bi ukazivali na funkciju tih prostorija. Analiza i klasifikacija tih prostorija mogla bi biti značajna i za precizniju dataciju spomenika i uspostavljenje relativne kronologije, ako uzmemo u obzir da su sve crkve datirane u prilično širok vremenski raspon, tj. okvir 5. i 6. stoljeća. Preciznijoj dataciji spomenika pomogla bi i detaljnija analiza skulpture pronađene na lokalitetima, a koja se također datira okvirno u razdoblje 5. i 6. stoljeća. Usporedbom pronađene skulpture sa sličnim primjerima na širem prostoru Dalmacije mogla bi se utvrditi preciznija datacija, te bi možda ta saznanja dovela do novih zaključaka o kronologiji gradnje i prirodi spomenika, kao što je to bio slučaj sa kamenom plastikom iz crkve u Mokrom. U tom smislu, ovaj bi rad mogao poslužiti kao polazište za revizijska istraživanja pojedinačnih spomenika, ali i kao podloga za problemsko proučavanje pojedinih arhitektonskih elemenata ili cjelina te pojedinih pitanja koja se nameću pred fragmentarnim, ali vrlo vrijednim nalazima arhitektonske plastike i liturgijskoga namještaja.

Značajan doprinos predstavlja upravo prikupljanje podataka o svim spomenicima na jedno mjesto, s obzirom na to da je većina spomenika bila obrađena i analizirana pojedinačno, u obliku izvještaja s terenskih istraživanja. Osim toga, značajan doprinos predstavlja i predatiranje kamene plastike pronađene u crkvi u Mokrom. Naime, datacija skulpture u razdoblje kasnije od pretpostavljenog daje odgovore na pitanja koja su postavili raniji istraživači o nepostojanju srednjovjekovnih grobova i mogućoj dugoj tradiciji upotrebe crkve. Predatiranje skulpture iz razmeđa 5./6. stoljeća u kasno 8. ili rano 9. stoljeće dokaz je korištenja crkve i u ranom srednjem vijeku, što potvrđuje tezu o dugom korištenju i istovremeno odgovara na pitanje zašto lokalitet u srednjem vijeku nije pretvoren u groblje kao što smo to vidjeli na drugim primjerima (Žitomislići, Cim, Gradac).

Bitan dio rada i rezultat terenskog istraživanja je dokumentacija današnjeg stanja spomenika, koja može poslužiti kao polazna točka za analizu očuvanja spomenika i kao usporedni primjer za potencijalna buduća istraživanja u kojima će se prikazati napredak u očuvanju ili propast kršćanskih spomenika. Na kraju rada iznesena je i analiza dosadašnjih napora učinjenih u svrhu očuvanja ovih građevina, a koje se uglavnom svode na službene dopise i imenovanje nacionalnih spomenika, dok se u praksi, kao što je vidljivo iz dokumentacije današnjeg stanja, ulaže vrlo malo truda. U smjernicama za daljnje očuvanje spomenika spominju se održavanje lokaliteta od strane grada ili županije te dovođenje tih lokaliteta u gradsko vlasništvo, podizanje svijesti o važnosti

spomenika i edukacija lokalnog stanovništva, posebice mladih, o značenju arheoloških ostataka i povijesti okolnog prostora. Iz priloženih fotografija vidljivo je da se te smjernice ne poštuju i da se lokaliteti održavaju jedino ako okolno stanovništvo samo uloži napore (kao što je slučaj s Cimskom bazilikom), a u slučaju uništavanja spomenika ne sankcionira se odgovorne skupine za uništenje (takav primjer vidljiv je u nestanku crkve u Nerezima). Po primjeru spomenika u Nerezima može se zaključiti da će, ukoliko se ne podnesu veliki naponi da se što prije počne s održavanjem i očuvanjem kasnoantičkih spomenika, ubrzo i druge dočekati slična sudbina.

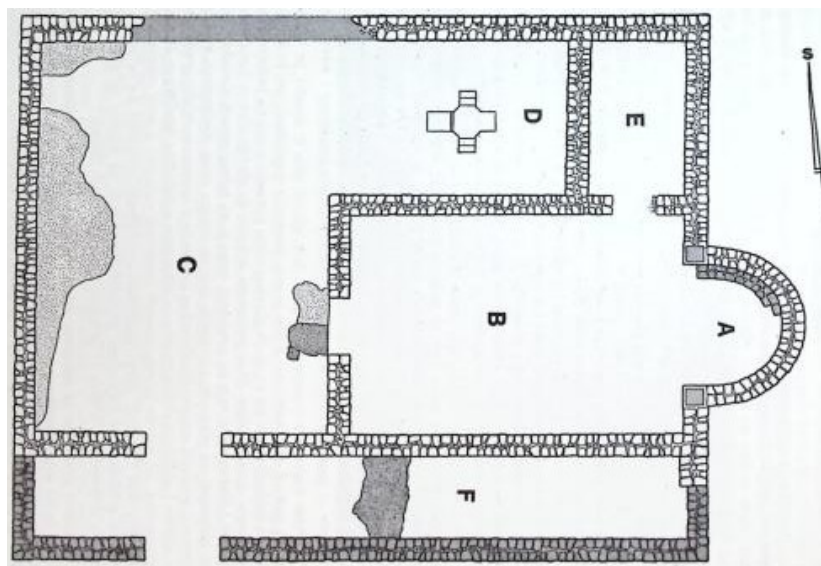
LITERATURA

1. Pavao Anđelić, „Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi“ u: Glasnik zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI, Sarajevo, 1961., str 331-335.
2. Tomislav Anđelić, „Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“, u: Arheološki vestnik 29, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana 1978., str 629- 640.
3. Tomislav Anđelić, „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: Glasnik zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXIX, Sarajevo, Zemaljski muzej,1974., str 208-223.
4. Tomislav Anđelić, „Izvještaj o revizijskom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega“, u: Hercegovina Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., str. 241.-243.
5. Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislićima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.
6. Đuro Basler, „Kršćanska arheologija: kompendij predavanja održanih na vrhbosanskoj teološkoj školi i franjevačkoj teologiji u Sarajevu 1984.-1985. godine“, Mostar, Crkva na kamenu, 1986.
7. Đuro Basler, „Kasnoantičko doba“ u: Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, ur. Alojz Benac, Đuro Basler, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Nada Miletić, Pavao Anđelić, Sarajevo, SOUR Veselin Masleša, 1984., str 309-369.
8. Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.
9. Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.
10. Nenad Cambi, „Antika“, Zagreb, naklada Ljevak, 2002.
11. Nenad Cambi, "Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici", u Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 24, Razdio povijesnih znanosti (11), (Zadar: Filozofski fakultet, 1985), str. 33.

12. Pascale Chevalier, *Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.*. Rim: Ecole française de Rome, 1996.
13. Pascale Chevalier, „Les fosses d'âutel paleochretiennes en Dalmatie“, *Diadora* 13, 1991., str. 251-267
14. Ejnar Dyggve, „povijest salonitanskog kršćanstva“, ur. Nenad Cambi i Tomislav Marasović, *Književni krug*, Split, 1996
15. Edward Gibbon, „History of the decline and fall of the Roman Empire“, vol.1-1, 1845.
16. Richard Krautheimer, „Early Christian and Byzantine Architecture“, Baltimore, Maryland, Penguin Books, 1981.
17. Tihomir Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“ u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s.(A) XL/XLI, Sarajevo 1985./86., str 113-128.
18. Tihomir Glavaš, „Sakralne građevine u Širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do srednjeg vijeka (IV-XV stoljeće)“, u: *Sto godina crkve na Širokom Brijegu (1905.-2005.)*, Široki Brijeg, 2006., str 24-42.
19. Merima Hajdarbegović, „Reljefi starokršćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini“, završni master rad, Sarajevo: Filozofski fakultet univerziteta u Sarajevu, 2021.
20. Nada Miletić, „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVII*, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1962., str 153-157.
21. Tatjana Mićević-Đurić, „Zakonski i institucionalni okvir zaštite kulturno-povijesnoga naslijeđa u Bosni i Hercegovini“, u: *Bilten DPUMH 1/6 (11)*, Mostar, travanj 2016., str 5-15.
22. Miona Miliša, „Motiv virovite ruže na predromaničkom liturgijskom namještaju“, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti 2*, Radovan Ivančević, DPUH 2014., str 35-53.
23. Ana Mišković, „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike“, *Ars Adriatica* 5/2015., str 7-20.
24. Edin Mulović, *Antički i srednjovjekovni spomenici*, katalog izložbe (02.08.2021.-), Mostar, Muzej Hercegovine, 2021.
25. Calit Noga-Banai, „The trophies of the martyrs, An art historian study of Early Christian Silver reliquaries“, Oxford University Press, 2008.
26. Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, *GZM n.s.* Sarajevo 1982., str 55-85.
27. Željka Pandža, Stanislav Vukorep, „Rimska cesta od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Cicina – Hum kod Trebinja“, u: *Hercegovina – 2*, 2016. str 25-63.

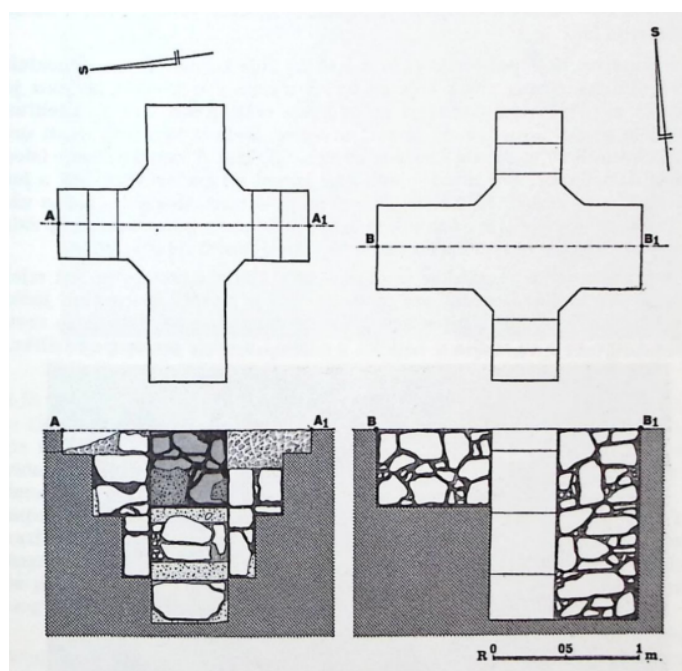
28. Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str 219-239
29. Dimitrije Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1961., str 217-228.
30. Dimitrije Sergejevski, „Starohrišćanska bazilika u Klobuku“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) IX, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1954., str 189-210.
31. Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959., str 163-171.
32. Valerija Soldo Rešetar, „Zanemareni spomenici“, u Bilten DPUmH 1/6 (11), Mostar, 2016., str 15-19.
33. Petar Skok: „Mokrski Grad – Slavenski“, u: Jugoslovenski istorijski časopis III, Beograd,1937., str 92-106.
34. Edin Veletovac, „Osvrt na arhitektonski kompleks Mogorjelo kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća“, Acta Illyrica, Godišnjak udruženja BATHINVS, Godina 2, Broj 2, Sarajevo, 2018., str. 317-334.
35. Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, Ars Adriatica 1, (2011.), str 27-66.
36. J.J. Wilkes, „Dalmatia“, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1969.
37. Tin Turković, Nikolina Maraković, „The Castellum in Mogorjelo: a contribution to a Long-Lasting Debate“, Ars Adriatica 12/2022.
38. Službeni list Bosne i Hercegovine, br. 1/02 i 10/02, 2001.
39. General framework agreement for peace in Bosnia and Herzegovina, 1995.
40. Popis nacionalnih spomenika BiH (pregledano 15.03.2023.)
<http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?>
41. Kunsthistorisches museum: Reliquienhalter: Goldreliquiar
<https://www.khm.at/objektdb/detail/70395/> (pregledano 20.4.2023.)

SLIKOVNI MATERIJAL

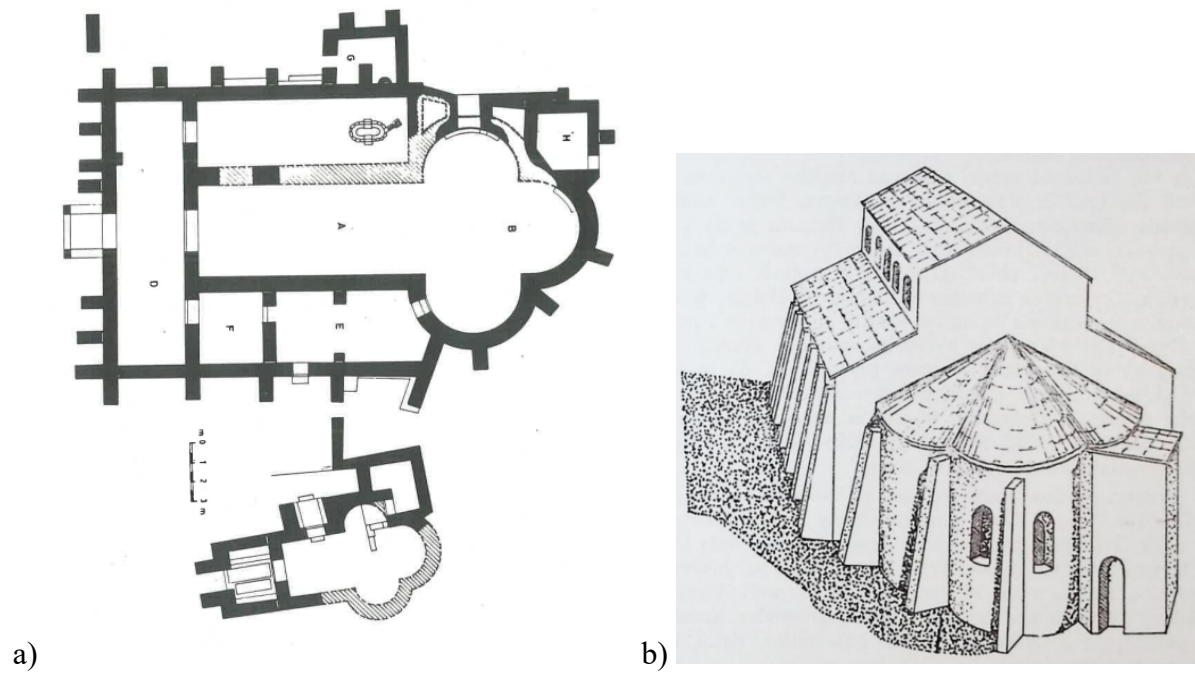
Slika 1: Crkva u Barama, tlocrt

Izvor: Tihomir Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“ u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XL/XLI, Sarajevo 1985./86.

Slika 2: Krstionica u Barama, shema i presjek

Izvor: Tihomir Glavaš, „Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica“ u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XL/XLI, Sarajevo 1985./86.

Slika 3: Crkva u Cimu, tlocrt (a) i rekonstrukcija (b)

Izvor: Đuro Basler, „Kršćanska arheologija“, 1986.

Slika 4: Krsni zdenac u crkvi u Cimu

Izvor: P. Chevalier, Salona II, tome 2

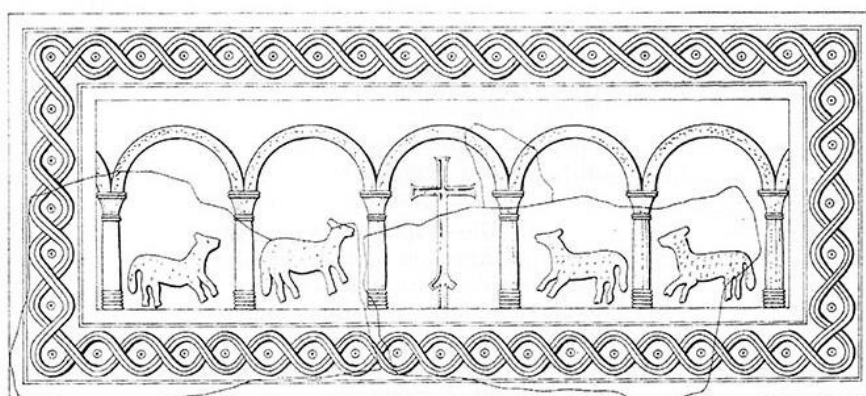
Slika 5: Ulomak s prikazom vinove loze iz Cima

Izvor: Ivanka Ribarević-Nikolić, „Mostar u svjetlu znanstvenoga interesa starokršćanske arheologije“, u: Hercegovina - 5, 2019., str 7-39

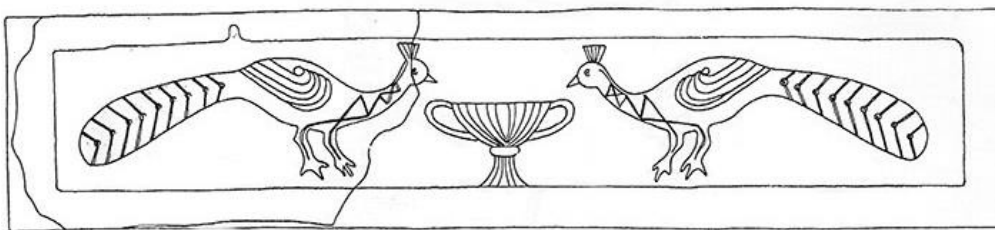
Slika 6: Ulomak s prikazom janjadi iz Cima

Izvor: Edin Mulović, Antički i srednjovjekovni spomenici, katalog izložbe (02.08.2021.-), Mostar, Muzej Hercegovine, 2021.

Slika 7: Rekonstrukcija oltarne ograde u Cimu

Izvor: <https://www.svjettorijeci.ba/novosti/bazilika-u-cimu-kod-mostara> (pregledano 30.08.2022.)

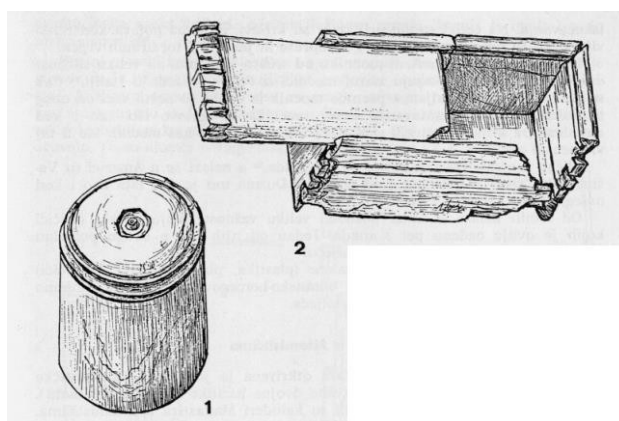
Slika 8: Rekonstrukcija ulomka s prikazom ptice iz Cima

Izvor: <https://www.svetlorijeci.ba/novosti/bazilika-u-cimu-kod-mostara> (pregledano 30.08.2022.)

Slika 9: Grobnica sjeveroistočno od crkve u Cimu, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 10: Koštani relikvijari iz Cima

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislčićima kod Mostara“, u: Arheološki vestnik 29, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana 1978.

Slika 11: Srebrni relikvijari iz Cima

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“, u: Arheološki vestnik 29, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana 1978.

a)

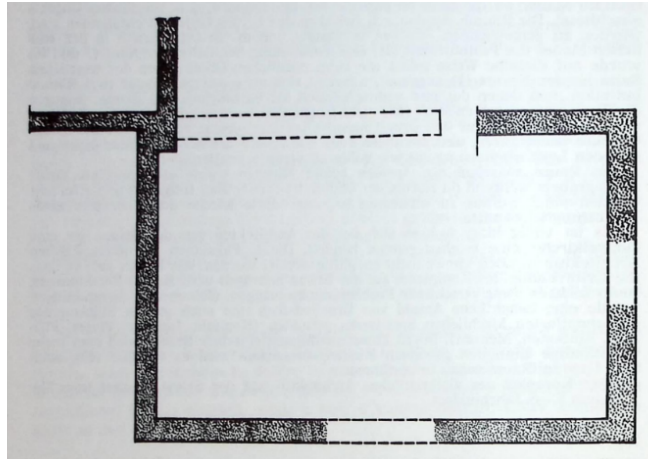

b)

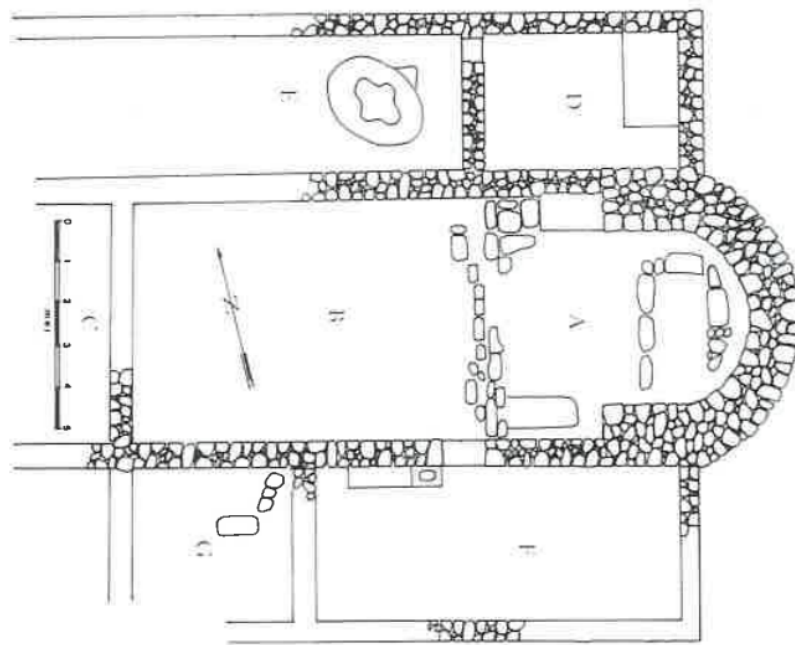
Slika 12: Relikvijari: a) Grado i b) Pula

Izvor: Galit Noga-Banai, „The trophies of the Martyrs“, Oxford University Press, 2008.

Slika 13: Tlocrt zgrade za stanovanje u Cimu

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“, u: Arheološki vestnik 29, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana 1978.

Slika 14: Crkva u Vojnićima, tlocrt

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.

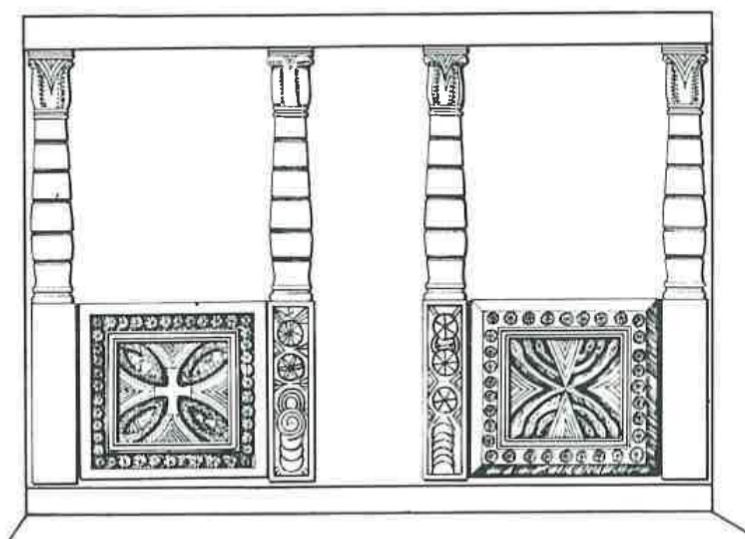
Slika 15: Ulomak ploče iz crkve u Vojnićima

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.

Slika 16: Kapitel iz crkve u Vojnićima

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.

Slika 17: Crkva u Vojnićima, rekonstrukcija oltarne pregrade

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993

Slika 18: Impost-kapitel s prikazom životinje i križa, Vojnići

Izvor: Merima Hajdarbegović, „Reljefi starokršćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo: Filozofski fakultet univerziteta u Sarajevu, 2021.

Slika 19: Impost-kapitel s prikazom križa iz Potoka

Izvor: Nada Miletić: „Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1962.

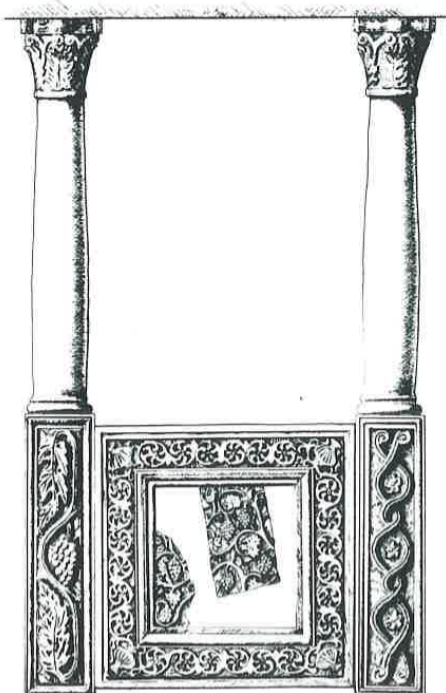
Slika 20: kapitel s motivom akanta iz Potoka

Izvor: Nada Miletić: „Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1962.

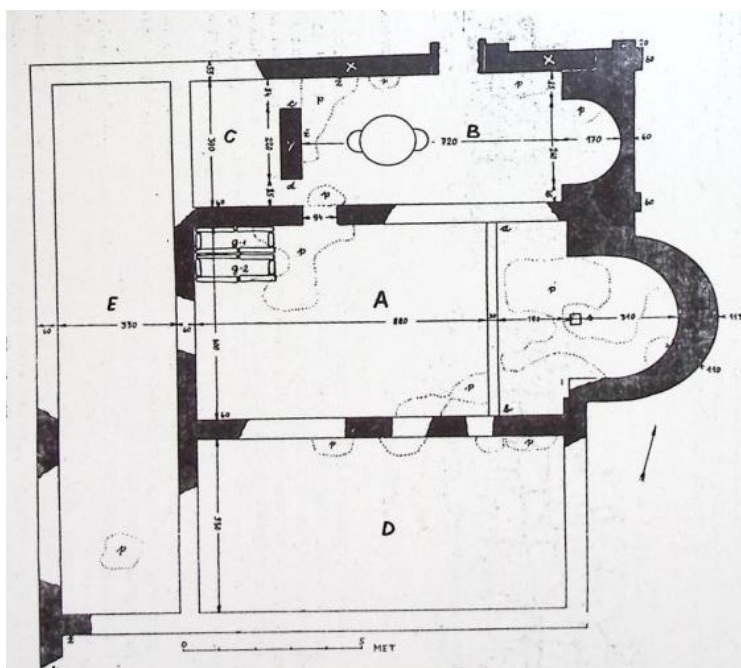
Slika 21: Ulomak ploče s prikazom virovite rozete i vinove loze iz Potoka

: Ivanka Ribarević-Nikolić, „Mostar u svjetlu znanstvenoga interesa starokršćanske arheologije“, u: Hercegovina - 5, 2019., str 7-39

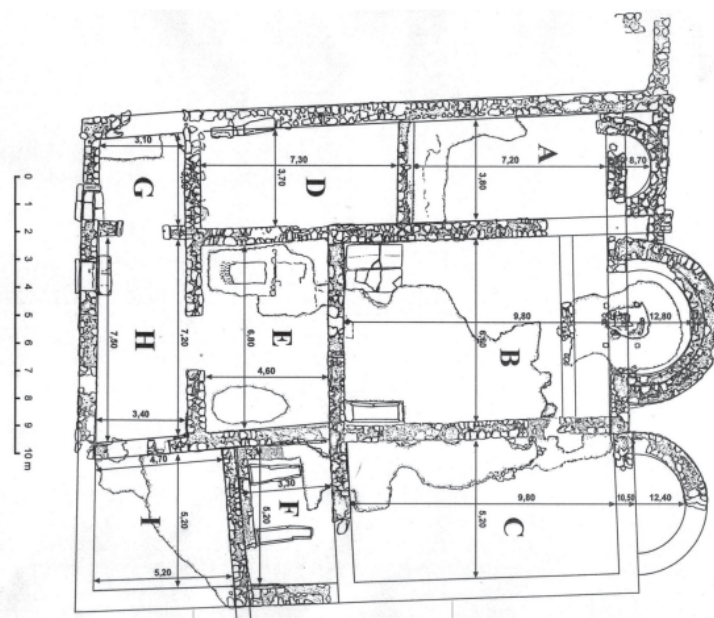
Slika 22: Rekonstrukcija oltarne ograde u Potocima

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.

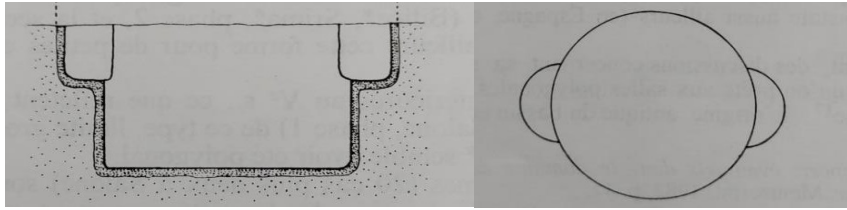
Slika 23: Tlocrt crkve u Mokrom nakon istraživanja 1958.

Izvor: Dimitrije Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1961.

Slika 24: Tlocrt crkve u Mokrom nakon revizijskog istraživanja

Izvor: Tihomir Glavaš, „Sakralne građevine u Širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva dosrednjeg vijeka (IV-XV stoljeće)“, u: Sto godina crkve na Širokom Brijegu (1905.- 2005.), Široki Brijeg, 2006., str 24-42.

Slika 25: Shema krsnog zdenca u Mokrom

Izvor: Pascale Chevalier, *Salona II - ecclesiae Dalmatiae, L'architecture Paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (en dehors de Salona) - IV-VII s.*. Rim: Ecole française de Rome, 1996.

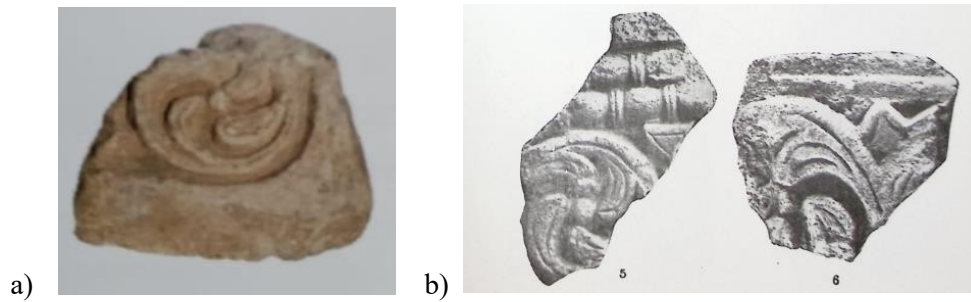
Slika 26: Grob u naosu crkve u Mokrom, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 27: Ulomak dovratnika s motivom virovite rozete iz Mokrog

Izvor: Tihomir Glavaš, „Sakralne građevine u Širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva dosrednjeg vijeka (IV-XV stoljeće)“, u: *Sto godina crkve na Širokom Brijegu (1905.- 2005.)*, Široki Brijeg, 2006., str 24-42.

Slika 28: Ulomci s prikazom virovite rozete, stiliziranih biljnih motiva i astragala iz Mokrog

Izvor: a) Edin Mulović, *Antički i srednjovjekovni spomenici*, katalog izložbe (02.08.2021.-), Mostar, Muzej Hercegovine, 2021., b) Dimitrije Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI*, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1961.

Slika 29: Meno iz crkve u Mokrom

Izvor: Edin Mulović, *Antički i srednjovjekovni spomenici*, katalog izložbe (02.08.2021.-), Mostar, Muzej Hercegovine, 2021.

Slika 30: Ulomak s motivom rozete iz crkve u Tebesi

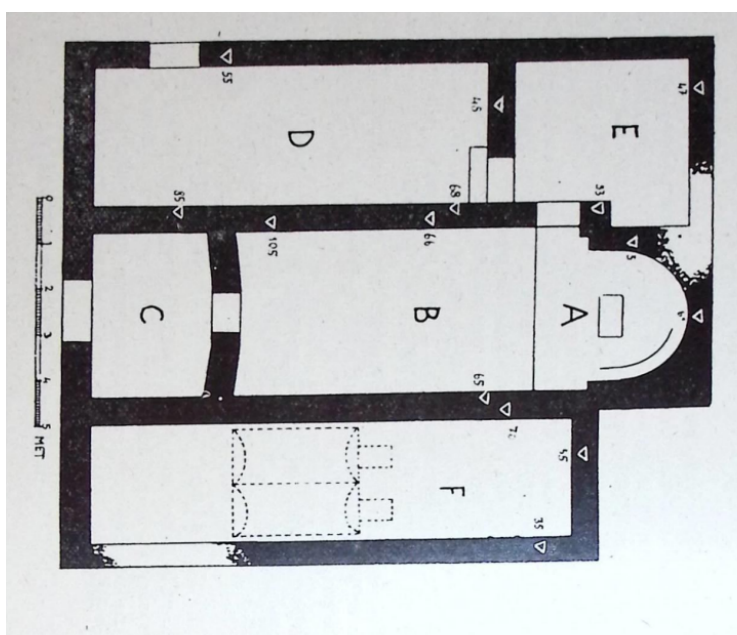
Izvor: Dimitrije Sergejevski, „Bazilika u Mokrom“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.(A) XVI*, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1961.

Slika 31: a) Dijelovi ciborija iz crkve Sv. Krševana, Zadar

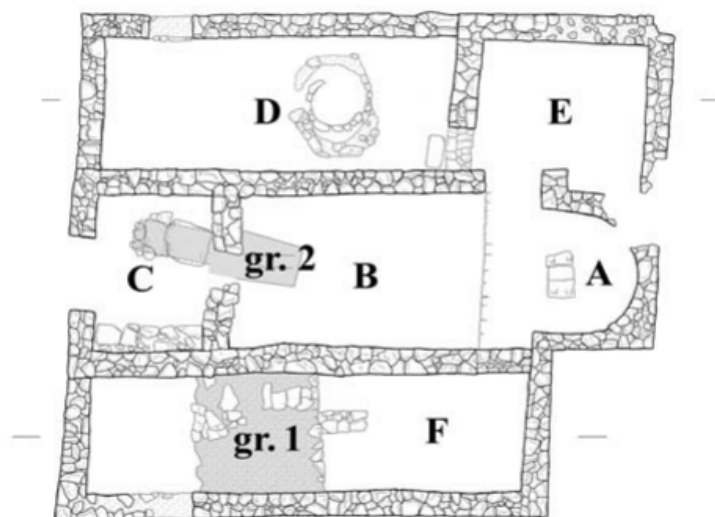
b) Pilastar oltarne ograde iz crkve Sv. Pelagija u Novigradu

Izvor: Miona Miliša, „Motiv virovite ruže na predromaničkom liturgijskom namještaju“, u: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti 2, Radovan Ivančević, DPUH 2014., str 35-53.

Slika 32: Crkva u Docima, tlocrt nakon istraživanja 1959.

Izvor: Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959., str 163-171

Slika 33: Tlocrt nakon revizijskog istraživanja

Izvor: Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str 219-239

Slika 34: Bazament oltara u crkvi u Docima, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 35: Ulomak dekorirane arhitektonske plastike ili liturgijskog namještaja s motivom križa iz crkve u Docima

Izvor: Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str 219-239

Slika 36: Klupa u nartekstu crkve u Docima, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 37: Doci, ploča koja zatvara grob s urezanim križem

Izvor: Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str 219-239

Slika 38: Krstionica u crkvi u Docima

Izvor: Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“ u: Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, vol 35, Zagreb 2018., str 219-239

Slika 39: Grobnice u južnom dijelu crkve u Docima, pogled s istoka, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 40: Južni grob, unutrašnjost, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

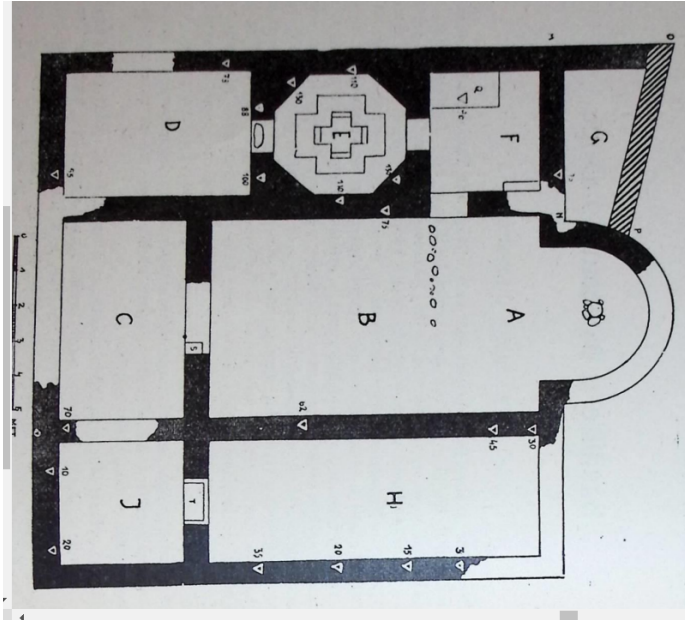
Slika 41: Sjeverni grob, unutrašnjost

Foto: Barbara Bubalo

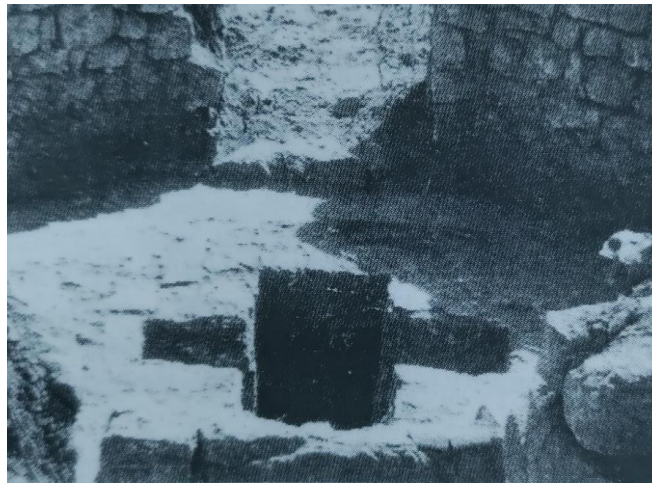
Slika 42: Spolij kao dovratnik na vratima južne grobnice, Doci

Foto: Barbara Bubalo

Slika 43: Tlocrt crkve u Nerezima

Izvor: Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959.

Slika 44: Krstionica u Nerezima

Izvor: Dimitrije Sergejevski, „Bazilike u Nerezima i Docu“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. (A) XIV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1959.

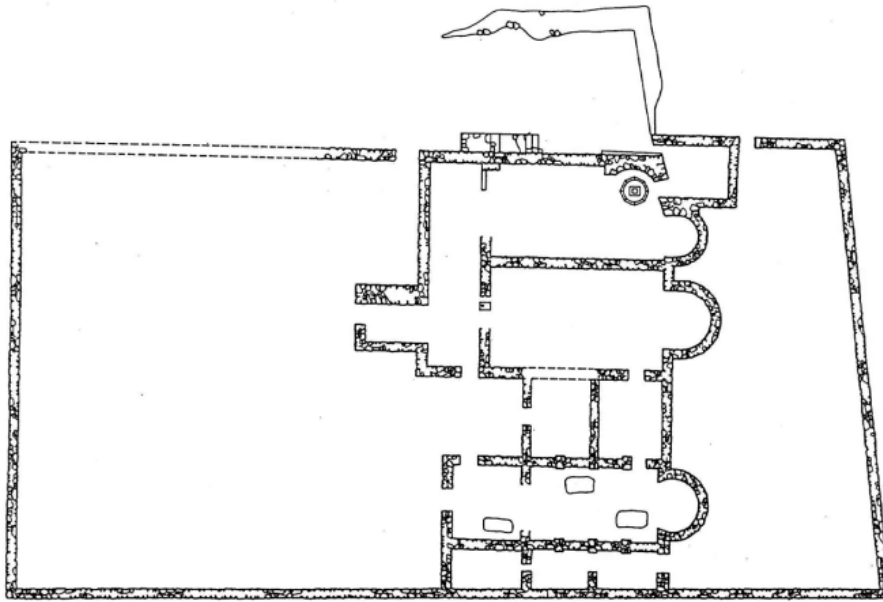
Slika 45: Nerezi, lokalitet Crkvine, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

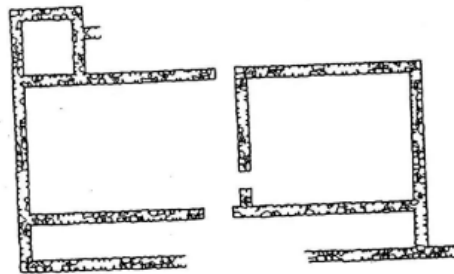
Slika 46: Nerezi, polustup

Foto: Barbara Bubalo

Slika 47: Tlocrt crkve u Žitomislićima

Izvor: Tomislav Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara", u: Glasnik Zemaljskog muzeja, 32 (1977.), Sarajevo, 1978., str. 293-330.

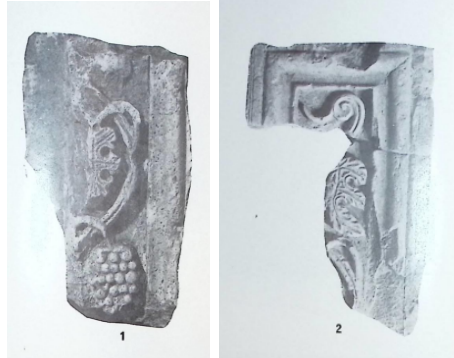
Slika 48: Tlocrt zgrade za stanovanje u Žitomislićima

Izvor: Tomislav Anđelić, "Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara", u: Glasnik Zemaljskog muzeja, 32 (1977.), Sarajevo, 1978., str. 293-330.

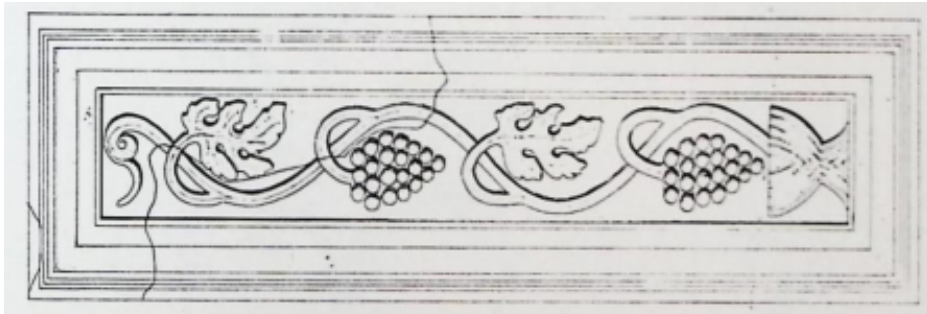
Slika 49: Krstionica u Žitomislićima, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

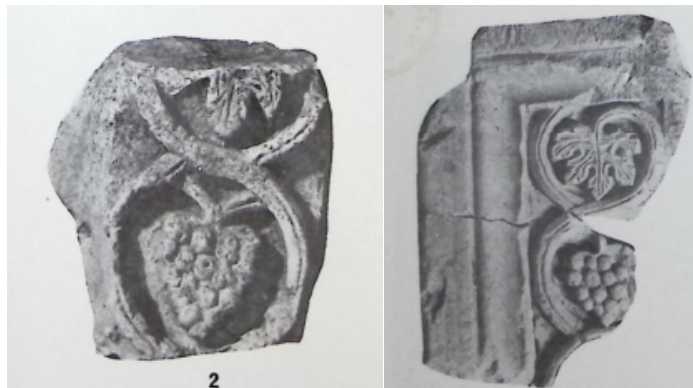
Slika 50: Ulomci s motivom grožđa i lišća vinove loze iz Žitomislića

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislićima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

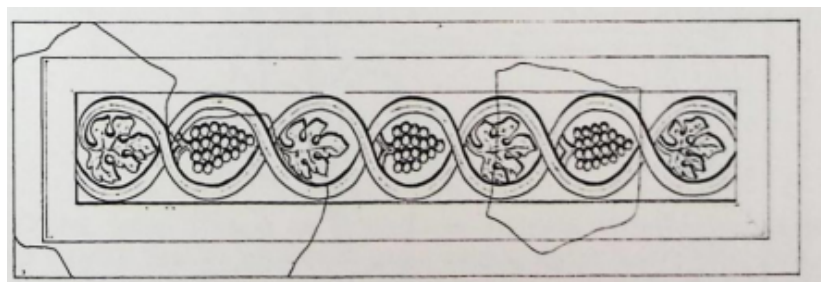
Slika 51: Rekonstrukcija pilastra (?) s motivom lišća i grožđa iz Žitomislića

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislićima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

Slika 52: Ulomak s motivom vinove loze i grožđa u vitici, Žitomislići

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislićima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

Slika 53: Rekonstrukcija pilastra (?) s motivom vinove loze i grožđa u vitici, Žitomislići

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislicima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

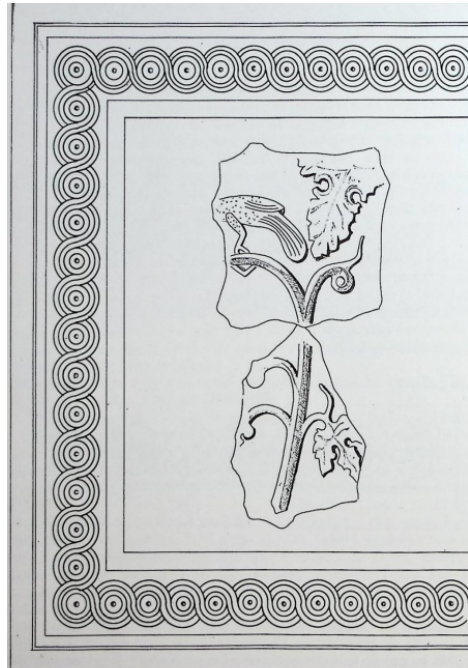
Slika 54: Ulomak s motivom virovite rozete iz Žitomislića

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislicima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

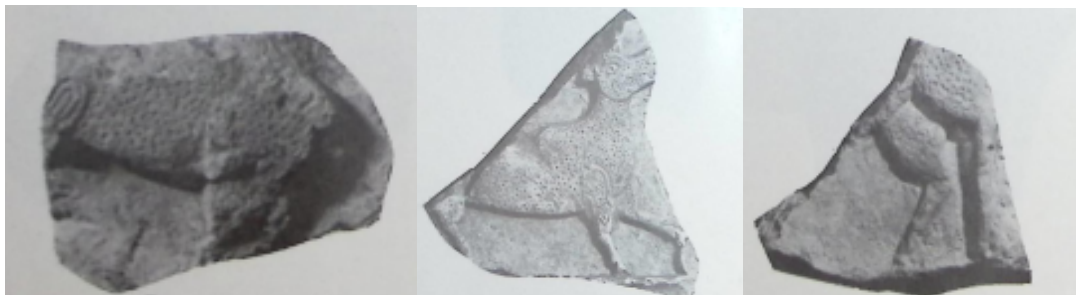
Slika 56: Ulomak s motivom ptice iz Žitomislíća

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislíćima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

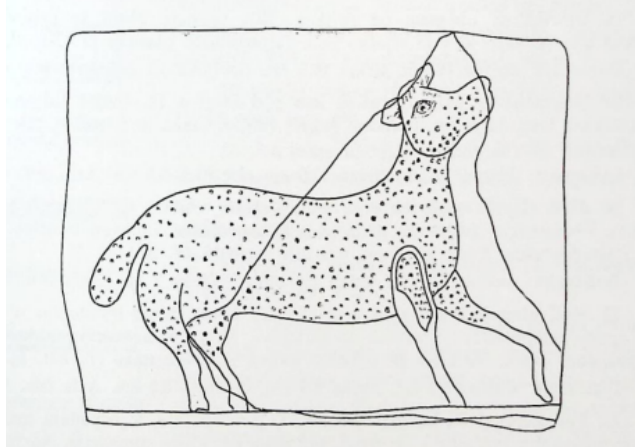
Slika 57: Rekonstrukcija ploče s motivom ptica, Žitomislíći

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislíćima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

Slika 58: Ulomci s prikazima janjadi, Žitomislíći

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislíćima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

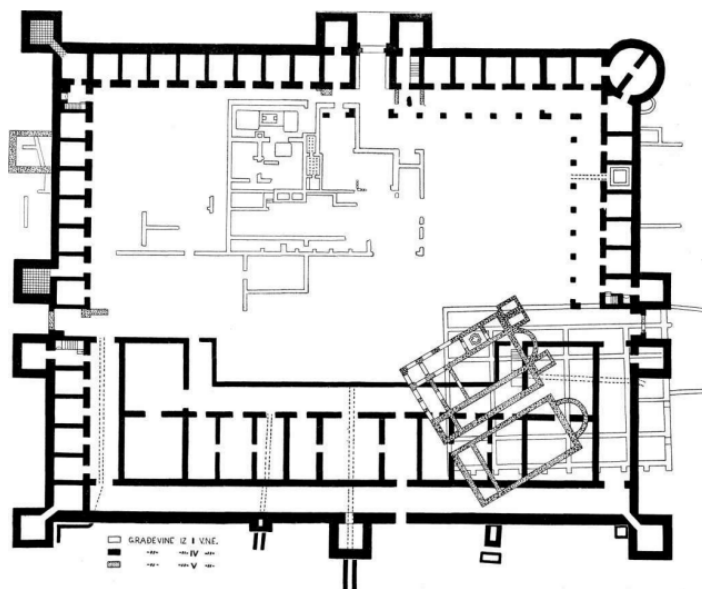
Slika 59: Rekonstrukcija ulomka ploče s motivom janjadi iz Žitomislíća

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislíćima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

Slika 60: Ulomak s motivom pletera iz Žitomislíća

Izvor: Tomislav Anđelić, „Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislíćima kod Mostara“, u: Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s.(A) XXXII, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1977., str 293-330.

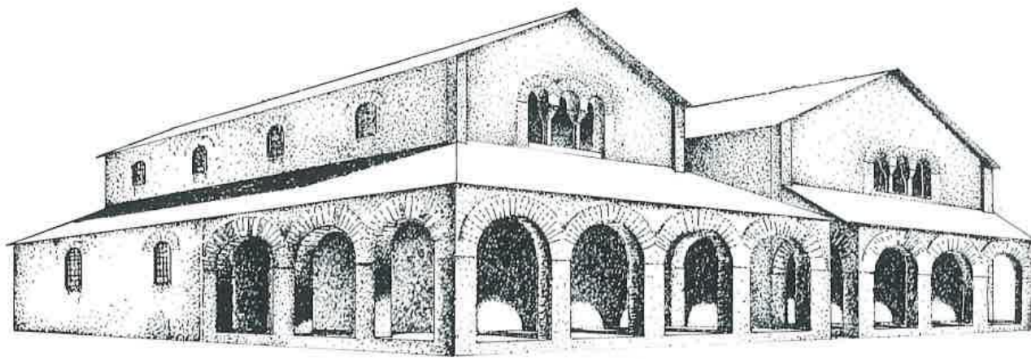
Slika 61: Lokalitet Mogorjelo

Izvor: : Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

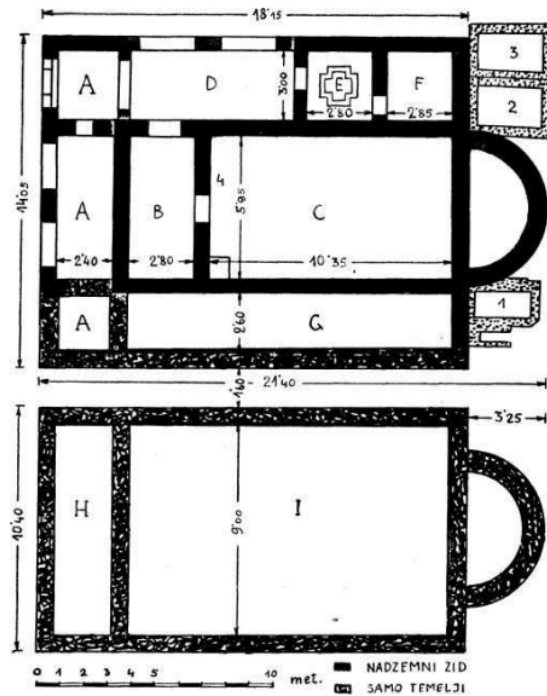
Slika 62: Mogorjelo, stanje 1902.

Izvor: Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

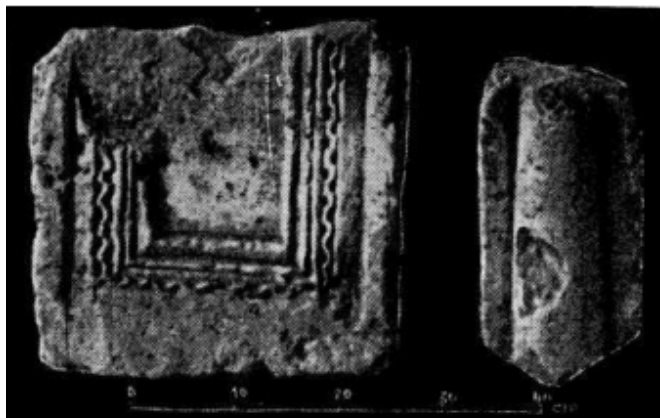
Slika 63: Rekonstrukcija crkava na Mogorjelu

Izvor: Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

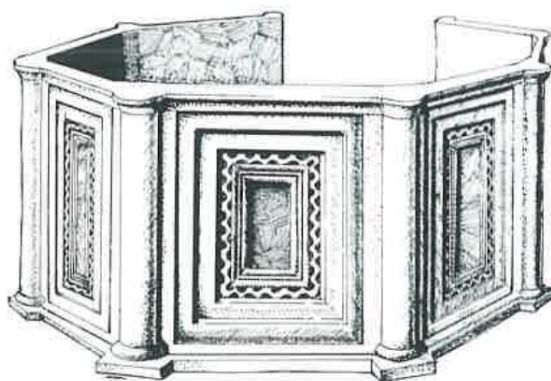
Slika 64: Tlocrt crkava na Mogorjelu

Izvor: Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

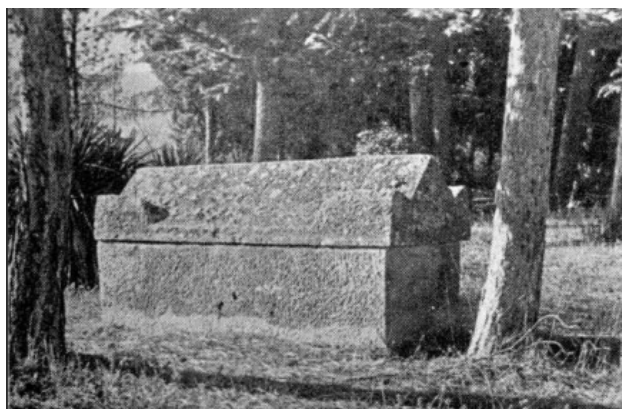
Slika 65: Ulomak ploča s oktogona, Mogorjelo

Izvor: Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

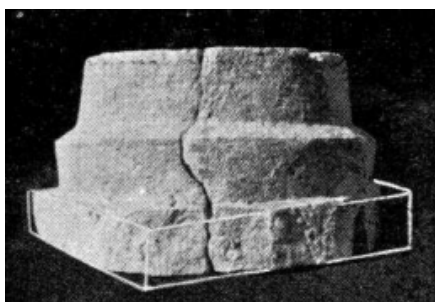
Slika 66: Rekonstrukcija oktogonalne ograde u krstionici na Mogorjelu

Izvor: Đuro Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo, Veselin Masleša, 1993.

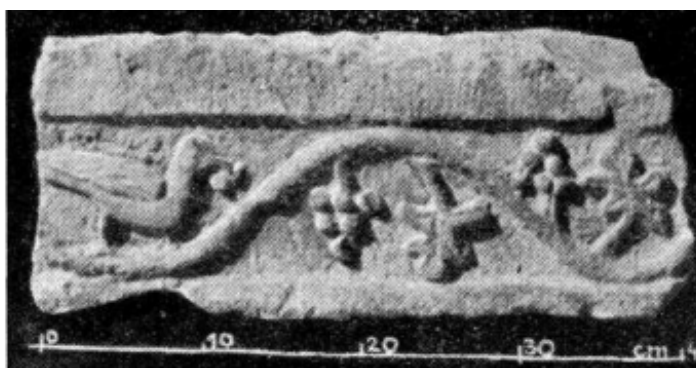
Slika 67: Sarkofag iz Mogorjela

Izvor: Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

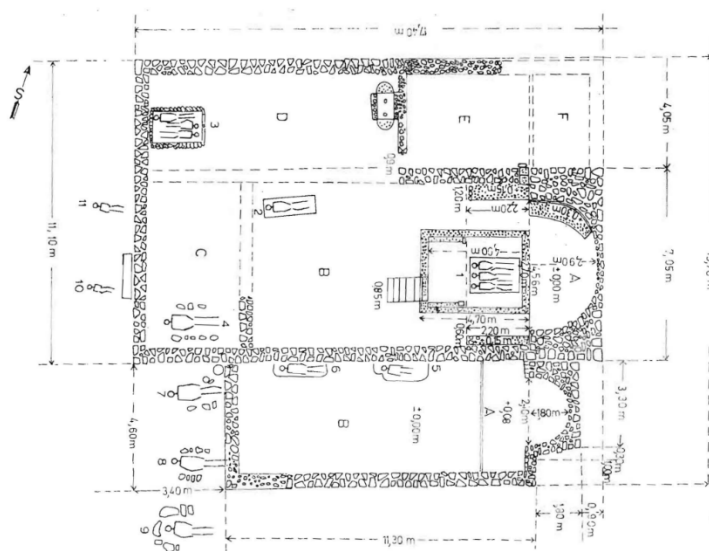
Slika 68: Ulomak stupa iz Mogorjela

Izvor: : Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

Slika 69: Ulomak nadvratnika s motivom vinove loze i ptica, Mogorjelo

Izvor: : Đuro Basler, „Bazilike na Mogorjelu“, Naše starine V, Sarajevo 1958., str 45-62.

Slika 70: Tlocrt crkve u Gracu

Izvor: Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str 55-85.

Slika 71: Ulomak arhitektonske plastike ili liturgijskog namještaja s reljefnim s križem, Gradac

Izvor: Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str 55-85.

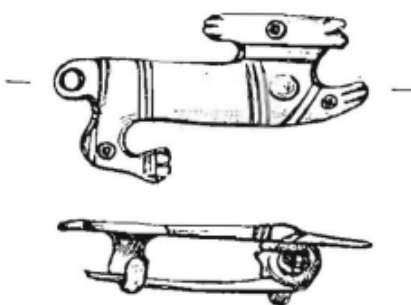
Slika 72: Kripta u crkvi u Gracu

Izvor: Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str 55-85.

Slika 73: Kripta u crkvi u Gracu, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 74: Fibula iz kripe u Gracu

Izvor: Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str 55-85.

Slika 75: Prsten pronađen u Gracu

Izvor: Petar Oreč, „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“, GZM n.s. Sarajevo 1982., str 55-85.

Slika 76: Lokalitet Mogorjelo, današnje stanje

Izvor: <https://bljesak.info/kultura/flash/mogorjelo-anticki-biser-nedovoljno-turisticki-iskoristen/191923>

Slika 77: Lokalitet u Cimu, današnje stanje

Izvor: Tomislav Bubalo, foto

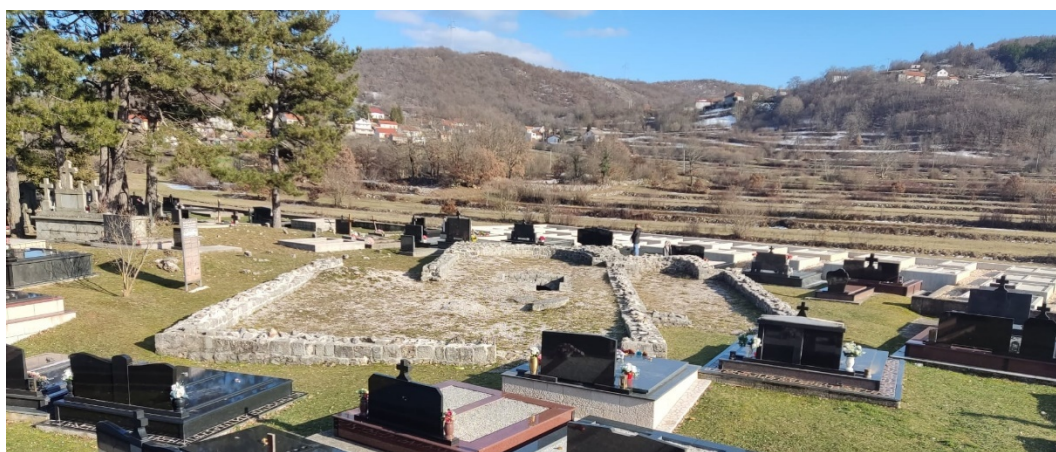
Slika 78: Lokalitet u Žitomislčićima, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 79: Lokalitet u Mokrom, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 80: Lokalitet u Gracu, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo

Slika 81: Lokalitet u Docima, današnje stanje

Foto: Barbara Bubalo